

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ВНЗ «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний Факультет
Кафедра нової і новітньої історії України

**ПОЛІТИЧНА ВЗАЄМОДІЯ «ЗБРОЙНИХ СИЛ ПІВДНЯ РОСІЇ» ТА
«КУБАНСЬКОГО КРАЮ»**

Студента VI курсу
групи (ГІС 17/М)

Дембіцького Віталія Олеговича

Науковий керівник:

доктор іст.наук, Професор
Задунайський Вадим Васильович

Львів-2018

Зміст

Вступ	3
Розділ I Військово-політична співпраця Кубанського Краю і Збройних Сил Півдня Росії.....	11
1.1 Передумови.....	11
1.2 Політичний Чинник.....	14
1.3 Економічний Чинник.....	20
1.4 Військова ситуація.....	24
Розділ II Розгортання та наслідки політичного протистояння Збройних Сил Півдня Росії та Кубанської Ради.	29
2.1Активізація дій проводу Кубанської Ради у контексті конфронтації з ЗСПР.....	30
2.2 Конфронтація сторін в кінці 1919 року.....	41
2.3 Розгром Кубанської Ради та її реванш.....	51
Висновки.....	61
Список Джрел та Літератури.....	65

ВСТУП

Актуальність дослідження: В ході революційних зрушень 1917-1920-х років помітні зміни відбулися в житті усіх регіонів колишньої Російської імперії, у тому числі й Кубані. Тут за ініціативи місцевої козацької еліти, у якій домінували нащадки «чорноморців» (кубанські козаки українського походження), було сформовано нове державне утворення Кубанський Край на чолі з Кубанською Радою (Крайова та Законодавча). В силу обставин тут знаходилася і база білогвардійського руху Півдня Росії, який намагався контролювати дії усіх союзників у цьому регіоні. Обидві сили мали спільного ворога і тому співпрацювали, але відмінні цілі та підходи призвели до протиріч, які швидко наростали і закінчилися конфронтацією. Особливо помітними такі тенденції стали в 1919 р., коли Збройні Сили Півдня Росії (далі ЗСПР) досягли найбільших успіхів у збройній боротьбі проти Червоної армії. Це супроводжувалося й максимальним політичним і економічним тиском на союзників, що викликало протидію з їх сторони. Лідером у цьому протистоянні став Кубанський Край.

Всебічний аналіз причин, змісту та наслідків політичної взаємодії, що завершилася відкритим протистоянням між Кубанською Радою та проводом ЗСПР є актуальною проблемою дослідження історії революції, у тому числі й українського вектору, на просторі колишньої Російської імперії.

Окремо відзначу актуальність цього дослідження в контексті сучасного протистояння України з Російською Федерацією, яка також використовує різноманітні засоби для поширення свого політичного впливу не тільки на окремі українські регіони, але й на всю державу. Досвід подій 1919 р. може допомогти у прогнозуванні певних дій.

Метою цієї роботи є комплексне дослідження взаємодії проводу ЗСПР та Кубанської Ради впродовж 1919 року.

З мети впливають такі **дослідницькі завдання:**

- проаналізувати причини, тенденції і конкретні прояви співпраці між сторонами;
- простежити причини, які сприяли зародженню та розгортанню конфлікту;
- визначити межу між співпрацею і конфронтацією Кубанської Ради і проводу ЗСПР;
- підсумувати наслідки конфронтації.

Об'єктом цього дослідження є військово-політичні та соціально-економічні процеси на Кубані та у суміжних регіонах впродовж революції та Громадянської війни 1917-1920-х рр.

Предметом є взаємодія проводу Кубанського Краю та ЗСПР в 1919 р.

Хронологічними межами даної праці є 1919 рік. Верхня межа визначена творенням на початку січня ЗСПР після підпорядкування Донської армії, що призвело до активізації військових дій та посилення тиску на Кубань і Дон. Нижня межа – кінець грудня, коли після розгрому провід Кубанської Ради відновив свій курс на ще гострішу протидію ЗСПР.

Територіальні межі включають територію Кубанського Краю в межах колишньої Кубанської області Російської імперії (сучасна територія Краснодарського Краю і суміжних районів Російської Федерації).

Методологічну основу даної праці становить системний підхід, що дозволив аналізувати взаємодію проводу Кубанського Краю і ЗСПР у певній системності, уникаючи розривів між подіями, наслідками та царинами відповідної діяльності. Під час дослідження було використано такі методи: порівняльний, критичний та проблемно-хронологічний. Так порівняльний метод дозволив нам виявити спільні й відмінні підходи до політичного і економічного розвитку Кубані і всього Північного Кавказу. Окреме місце

зайняло й відмінне трактування не тільки козацького державотворення, але й ставлення до УНР. За допомогою критичного методу ми змогли проаналізувати підвалини політичних і економічних відмінностей у поглядах лідерів Кубанської Ради та ЗСПР. Проблемно-хронологічний метод дав змогу з'ясувати основні аспекти взаємодії між сторонами та виявити певні тенденції у хронологічній послідовності. Цей метод використано і під час визначення загальних хронологічних меж роботи і конкретних розділів та підрозділів.

Також важливим стало застосування методу критичного аналізу мемуарів, приклади й підходи застосування якого поданого у праці О. Коляструк¹. Для цього дослідження це є дуже важливим, бо більшість використаних джерел є мемуарами. Це означає, що застосування цього методу дозволяє нам виявити певні упередження та неточності авторів, які брали участь у відповідних подіях на Кубані.

Історіографія проблеми. Окремі аспекти історії Кубанського краю та Збройних сил Півдня Росії вивчало чимало науковців. При цьому більшість з них розглядала події на Кубані не окремо, а в контексті загальної ситуації за часів Громадянської війни.

Варто почати з досліджень радянських істориків, які намагалися висвітлити події 1917-1919 років в міру своєї політичної заангажованості. Гарним прикладом цього є колективна праця під редакцією С.Найди, опублікована в 1958 р.². Ознайомлення з нею було корисним, бо вдалося

¹ Коляструк О. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2008/2/13.pdf>;

² История гражданской войны в СССР: в 5 томах. —Т. 3. Упрочение советской власти. Начало иностранной военной интервенции и гражданской войны. (Ноябрь 1917 г. — март 1919 г.) / Ред. комиссия тома: Найда С. Ф., Обичкин Г. Д., Петров Ю. П., Стручков А. А., Шатагин Н. И. — Москва: Государственное издательство политической литературы, 1958. 678 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/h/hcw/index.html>

наочно пересвідчитися в заідеологізованих підходах радянських часів, які не дозволили розкрити проблеми відносин ЗСПР і Кубанського Краю.

Сучасні російські дослідники відійшли від радянської політичної заангажованості і намагаються комплексно дослідити події революції та Громадянської війни. Прикладом цього є робота Шамбарова В.Е. «Белогвардейщина»³. У своєму дослідженні автор пробує поетапно дослідити військове протистояння Білого руху з противниками. Інший дослідник С.В.Карпенко аналізує економічну ситуацію на Кубані та її вплив на протистояння кубанського проводу та А.Денікіна⁴. Також для цього дослідження досить доречно було ознайомитися з працею Бурдуна Володимира⁵. Тут аналізується діяльності кубанських козаків в період Громадянської війни в Росії 1917-1920 роках. Також автор у своїй праці зачіпає специфіку діяльності кубанського проводу в період співпраці з А.Денікіним.

Дана тематика не залишилася поза увагою українських дослідників. Серед них варто згадати Д.Д. Білого, який аналізує вагомні аспекти державного будівництва на Кубані в роки революції⁶. Дослідження В.В. Задунайського більше стосуються військового розвитку Кубанського

³ Шамбаров В.Е. Белогвардейщина. — Москва.: ЭКСМО- Пресс, 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/research/shambarov1/index.html>

⁴ Карпенко С. В. «Из Истории Государственной монополизации внешней торговли в России. Опыт Правительства Генерала А.Деникина». (1919-1920 гг.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economicarggu.ru/2011_1/karpenko.pdf

⁵ Бурдун Владимир Николаевич «Кубанское козачество в Белом движении на Юге России (1917-1920 гг.): история, проблемы, уроки», Москва 1998 г.).

⁶ Білий Д. Д. «Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей». // Донецьк: Східний видавничий дім, 2009, с. 544 .

козацтва в цей період та позицій окремих лідерів⁷. Цікаві факти і тенденції в стосунках УНР і Кубанського Краю в 1920-1921 рр. аналізує О.Павлишин⁸.

Корисним стало ознайомлення з працями М.Глібіщука⁹, Р.М. Ковалю¹⁰ та А.Р. Польового¹¹. Ці науковці провели аналіз цікавих аспектів історії Кубанського Краю за часів революції та Громадянської війни. Р.Коваль та А.Р.Польовий не тільки проводять аналіз життєвого шляху діячів Кубані, але й акцентують увагу на їхніх основних думках. М.Глібіщук зосередився на вивченні протистояння ЗСПР та більшовиків, але зачіпає і проблеми Кубанського Краю та дії його проводу. Його праця стосується протистоянь на соціальному рівні та показує наслідки такого протистояння для командування ЗСПР.

Отже, проаналізувавши історіографію зазначимо, що значна кількість науковців окремо аналізувала вплив економічних, культурних та геополітичних чинників у назріванні конфронтації між кубанським проводом та А.Денікіним. Однак припускаємо, що пошук основних чинників, що стали причиною переламного моменту в союзів між ЗСПР та Кубанським Краєм, а також і відповідної межі в стосунках ще остаточно не досліджено. На підставі цього нами і була обрана дана тема для дослідження.

Джерельна база цього дослідження складатиметься з мемуарів діячів, які безпосередньо брали участь у цих подіях. Аналізуючи події 1919 року є

⁷ Задунайський В. Особливості діяльності лідерів Кубані під час революційних зрушень 1917-1920-х рр. (На прикладі Василя Іваниса та Андрія Шкуро) - Історико-політичні студії. Збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». – Київ: ДВНЗ Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 2016. – № 1 (6). – с. 38-47.

⁸ Павлишин. О «3 документів дипломатії Української Народної Республіки 1920–1921 рр.: Договір між УНР і Кубанським Краєм та ідея Союзу Причорноморських Держав». [Електронний ресурс]: - Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/revol/revol_2013_9/20.pdf

⁹ Глібіщук. М. Промислово- робітнича політика уряду А.Денікіна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Hlibischuk_Mykola/Promyslovo-robotnycha_polityka_uriadu_A_Denikina.pdf

¹⁰Р.Коваль. Нариси з історії Кубані [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://chornoshlychnyk.io.ua/s70676/narisi_z_istorie_kubani

¹¹ Польовий Р. Кубанська Україна / Р. Польовий ; упоряд. Р. Коваль. – Київ: Діокор, 2002. – 138 с. – ISBN 966-96038-5-4.

корисним розуміти ситуацію, яка відбувалася на фронтах, так як військова ситуація мала вагомий вплив і на політичне становище Кубані. Події революції очима кубанських старшин можемо виявити у спогадах А.Г. Шкуро «Записки белого партизана»¹². До того ж, він проаналізував відносини Збройних Сил Півдня Росії з можливими сусідами - союзниками.

Також буде доречний аналіз мемуарів діячів, які брали безпосередню участь в політичному житті Кубанського Краю. До таких діячів ми можемо віднести :А.П.Філімонова та В.М.Іваниса, котрі у своїх спогадах показують свою точку зору на політичні події Кубані. Спогади В.М. Іваниса, «Боротьба Кубані за незалежність»¹³ відображає бачення події з точки зору представника Кубанської Ради та члена кубанського уряду. Він намагається пояснити в яких умовах приймалися рішення керівництвом Кубані в ті часи. Досить вдало доповнює картину Отаман А. П. Філімонов, бо намагається зі своєї позиції показати діяльність Кубанської Ради при співпраці з командуванням Добровольчого руху на чолі з А.І.Денікіним¹⁴.

Для кращого розуміння проблеми також будуть корисними спогади опонентів, представниками яких є А.І Денікін та М.П. Врангель. Вони у своїх мемуарах не лише записували пережиті події, але й пояснювали мотиви прийнятих ними рішень, які вплинули на подальший перебіг подій під час революційних зрушень. А.Денікін у своїх спогадах описує ситуацію, яка склалася на території Кубані і в сусідніх регіонах, а також подає критичний

¹² Шкуро А. Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана. — М.:АСТ: Транзиткнига, 2004 [Електронний ресурс]. — Режим доступу:http://militera.lib.ru/memo/russian/shkuro_ag/index.html

¹³ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність / В. Іванис. — Мюнхен, 1968. [Електронний ресурс]. — Режим доступу:<http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/19/file.pdf>

¹⁴ Філімонов А.П. «Кубанцы» (1917–1918 гг.) // Берлин: «Белое дело», 1927.

огляд дій лідерів Кубанського Краю¹⁵. Цікавий погляд на союз між СЗПР і кубанським проводом можна виявити у спогадах М.П Врангеля. «Крамola на Кубани»¹⁶. В них автор показує вже наслідки співпраці між А.Денікіним та кубанським проводом і як саме це відгукувалося на фронтах.

Було доречним використання спогадів У. Черчилля, в яких знайдено інформацію про допомогу Антанти ЗСПР в 1919 р.¹⁷. Даний документ показує наміри Антанти, в даному випадку Англії, підтримати А.Денікіна у боротьбі проти більшовизму, забезпечивши останнього військовими ресурсами та великою кількістю одиниць техніки.

Також я використав кілька більшовицьких документів, у яких йдеться про спроби вплинути на козацтво та перетягнути на свою сторону¹⁸. У них є інформація про початок роботи агітаційної комісії, яка відповідальна за друк та розповсюдження більшовицької агітації по всій території колишньої Російської імперії.

Завдяки використанню зазначених джерел ми спробуємо прослідкувати особливості взаємодії проводу Кубанського Краю та командування ЗСПР в 1919 р.

Структура роботи включає вступ, два розділи з підпунктами, висновок та список використаних джерел і літератури.

¹⁵ Деникин А.И. «Очерки русской смуты». — Париж, 1921. [Електронний ресурс]. — Режим доступу:http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/5_08.html

¹⁶ Врангель П.Н. Записки. Крамola на Кубани Глава 4. Мемуари. [Електронне ресурс]: -Режим доступу: <http://xxl3.ru/belie/vrangel1/04.html>

¹⁷ Из воспоминаний У. Черчилля о роли Антанты в организации интервенции против Советской России [Електронний ресурс]. — доступно:<http://doc20vek.ru/node/3983>

¹⁸ Воззвание агитационной комиссии Военно-революционного комитета 3 ноября 1917. [Електронний ресурс]: — Режим доступу: <http://doc20vek.ru/node/744> Обращение Совета Народных Комиссаров ко всему трудовому казачеству 9 декабря 1917 г. [[Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.doc20vek.ru/node/4117>

Перший розділ присвячений аналізу та опису співпраці ЗСПР та Кубанського Краю. Другий розділ присвячений огляду переходу від співпраці до протистояння між ними.

У висновку присутні загальні підсумування нашого дослідження.

Розділ 1 Військово-політична співпраця Кубанського Краю і Збройних Сил Півдня Росії

1.1 Передумови

З початком революційних подій в межах колишньої Російської імперії весною-влітку 1917 року на теренах Кубані теж активізувалось політичне життя. Серед провідних сил регіону на перше місце поступово вийшли провідники Кубанського козацтва, що було найбільш організованою, заможною та авторитетною частиною населення. В їх середовищі почала визрівати ідея утворення власної республіки.

4 липня Військова рада проголосила скасування Кубанського обласного комітету, що означало зосередження влади в руках Військової ради та Військового уряду.¹⁹ Тоді ж посилювались намагання усіх козацьких військ забезпечити собі окреме місце у політичному та територіальному поділі колишньої імперії. Свідченням цього став козацький з'їзд у Києві 8 – 15 вересня 1917 року. На ньому козацькі делегати спробували виступити, як представники окремої нації, що стало окремою метою з'їзду:

1) Визнати козацтво між народами Російської Республіки самостійною галуззю, яка утворилась через обставини історичного життя і володіє усіма правами на незалежне існування;

2) всіма засобами підтримувати змагання козацтва до порядкування свого життя на основі самовизначення;

3) вітати приєднання до з'їзду народів вільного козацтва, як повноправного члена вільних народів Російської Демократичної Федеративної Республіки, перебудови котрої вони домагаються».²⁰

¹⁹ Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані (III – 1917 – VI – 1918) / П. Сулятицький. – Прага: «Український інститут громадознавства», в Празі 1925. – Т. 1. – 195 с.

²⁰ Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність / В. Іванис. – Мюнхен. с.18.

Тож, скориставшись сприятливими обставинами новостворена Кубанська рада, яка складалася із представників козацької інтелігенції та військових, змогла утворити Законодавчу раду, створити уряд та вибрати Отамана, які відповідали за стабільне функціонування регіону та запобігання творенню диктатури.

Поряд із успіхами треба відзначити й серйозну проблему на шляху творення нової держави на Кубані. Йдеться про труднощі у галузі військового будівництва через нестачу кадрів. Це робило новостворене утворення легкою ціллю для Червоної армії, яка мала на меті навернення краю під свій вплив.

З причин такої загрози з боку червоних військ, Кубанська Рада була змушена йти на співпрацю з Добровольчою армією, яка за забігом обставин теж опинилася на території Кубані і виступала проти більшовицької влади та її збройних загонів. Для кубанського уряду вигідно було залучити офіцерські загони, які мали досвід введення бойових дій, і тим самим підвищити шанси звільнити край від радянської влади і зберегти надбання революції. Для Добровольчої армії було досить актуальним поповнити матеріальні і людські ресурси після попередніх боїв з червоноармійцями. Особливо важливим був розрахунок на залучення боєздатних кубанських козаків, чисельність яких була другою після Донського козацтва.

Варто зацентувати увагу на тому, що спільними вигодами кожної зі сторін було й збереження подальшого існування цих двох утворень і можливість подальшої боротьби проти спільного ворога. 17 березня 1918 року. у станиці Новодмитрівській, відбулась спільна нарада командування Добровольчої армії (представляли генерали Алексєєв, Корнілов, Денікін, Романовський та Ерделі) та Кубанської республіки (голова Законодавчої ради М. Рябовол, представник черкесів Султан - Шахім - Гірей, голова уряду Л.

Бич, Отаман О. Філімонов та генерал Д. Покровський) ²¹. Під час згаданої зустрічі обговорювалось кілька важливих питань, але представники Добровольчої армії змогли нав'язати досить вигідні для себе умови союзу двох сил. Після гострих дебатів прийняли за основу угоди три пункти:

1. Кубанський урядовий загін переходить у повне підпорядкування генералу Л.Корнілову;

2 Кубанська Рада та крайовий уряд продовжують свою діяльність та сприяють воєнним заходам командувача армії;

3 Продовжується формування окремої Кубанської армії.²²

На мою думку важливо підкреслити те, що Л. Корнілов запевнив кубанських посадовців у відсутності намірів втручатися у життя Кубані після її спільного звільнення від більшовиків. Отже, керівник Добровольчої армії не загрожував інтересам кубанського козацького проводу, але й не забезпечував чіткості у відносинах двох сил. Ситуація змінюється після загибелі Л.Корнілова і приходу до влади А.Денікіна.

У своїх спогадах А.Денікін не тільки відзначає відважність та боєздатність козаків, але наголошує на тому, що їх погляди не збігаються з поглядами проводу Добровольчої армії.²³ Особливо помітним це було у питаннях відновлення центральної влади та розвитку державних інститутів. Треба підкреслити, що попри невдалі спроби створити власні Збройні Сили, Кубанська Рада мала моральний вплив на козацькі військові частини, що було важливим аргументом у стосунках з проводом Добровольчої армії. Такий стан речей визнавався і під час перебування кубанського і добровольчого проводів на території Дону.

²¹ Іванис В. «Боротьба Кубані за незалежність» / В. Іванис. – Мюнхен, 1968. с. 36

²² Білий Д. Д. «Українці Кубані в 1792-1921 роках». с. 396

²³ А. Денікін. «Очерки русской смуты». с. 111

Треба підкреслити, що ситуація на фронтах почала змінюватися не тільки через козацькі повстання (особливо на Дону), але й через військово-стратегічний вплив Німеччини і Австро-Угорщини. Їх війська дійшли до Ростова-на-Дону та контролювали не тільки Україну, але й Дон. Успіхи козацького повстання на Дону та творення держави на чолі з Отаманом П.Красновим залежали від підтримки Німеччини. Саме вона підтримувала і забезпечувала Дон амуніцією.²⁴

Все це призвело й до подальших успішних наступальних дій Добровольчої армії у союзі з Кубанським козацтвом, наслідком чого стало звільнення Кубані від Червоної армії та відновлення влади Кубанської Ради під зверхністю білогвардійського проводу.

Все це вплинуло на специфіку взаємовідносин між проводом Добровольчої армії та Кубанського Краю в 1919-1920-х роках.

1.2 Політичний чинник

Об'єднання військ дало можливість досить сильно укріпити ряди Добровольчої армії, що в подальшому дозволило вести успішну боротьбу з Червоною армією і тим самим не дозволити противнику і надалі просуватися по території краю. Особливо вдалими були дії козацьких кінних корпусів генералів В.Шкуро та К.Мамонтова, які забезпечили успіх ЗСПР. Тому Білий рух зміг перейти у наступ, який ледь не завершився захопленням Москви.²⁵

Попри те, що козаки забезпечили ряд перемог добровольчому рухові, у плані взаємовідносин починають прослідковуватися камені спотикання, які подекуди переростали і в словесні перепалки. Це підтверджувало той факт, що попри позитивне ставлення А. Денікіна до козаків, як до хороших вояків, все ж і надалі залишалось відмінне ставлення до планів на майбутнє держави, яке викликало різко негативне ставлення до кубанського політичного

²⁴ Деникин А.И. «Очерки русской смуты». с. 155

²⁵ Шкуро А. Г. Записки белого партизана / А. Г. Шкуро // Трагедия ка- зачества. – М.: «ТЕРРА», 1996

проводу.²⁶ Ця проблема була помітною вже на початку співпраці Кубанської Ради та Білого руху, проте, на той час розбіжності у політичних поглядах нівелювалися наявністю спільних цілей, які переслідували проводи, а саме об'єднання за для збереження, після затяжних боїв з червоними військами.

Проте подекуди між керівництвом Добровольчого війська та Кубанський проводу прослідковувалися наміри отримати домінуючу позицію над своїм союзником. Це можна простежувати протягом всього часу співпраці. Для прикладу можна розглянути реакцію А.Денікіна на спробу Кубанського проводу заключити договір з отаманом Всевеликого Війська Донського П.Красновим, на що в свою чергу А.Денікін відповів: «Проти Доно-Кубанського об'єднання і Дону - Кавказького союзу в принципі я нічого не маю, але звільняти Кубань для того, щоб вона стала у васальну залежність від Германії, я не згоден»²⁷. Варто також додати, якщо договір буде укладено А.Денікін зверне з Катеринодара на Царицин, що було критичним для Кубанського проводу на той час. Цей конфлікт є не тільки показовим, але і вагомим, тому що він показує небажання А.Денікіна враховувати погляди свого союзника, що не сприяє зростанню довіри між союзниками. Причиною для цього може бути суперечки стосовно бажання Законодавчої ради об'єднатися з Доном і Терекком на базі федерації і утворити «Південно-Російський Союз». Такий союз дозволяв спільно керувати усіма гілками влади, також це стосувалося і військової складової²⁸.

На мій погляд, напруження між союзними проводами нікуди не зникло протягом усього часу співпраці, тут можна припустити, що непорозуміння відбувалися на рівні звичайних військових. Проте після переможних походів, загроза Червоної армії відійшла на другий план, що в свою чергу забрало механізм, який нівелював напруження стосовно політичних поглядів. Підкріплення цим словам можна побачити у цікавому моменті, а саме нараді

²⁶ Денікін. А. «Очерки русской смуты». с. 164

²⁷ В.Іванис. «Бротьба Кубані за незалежність» . с. 48

²⁸ Там само. с. 87

між отаманами Терського, Донського та Кубанських військ в червні 1919 року. Під час наради А. Денікін та О.Філімонов, вступили в словесну перепалку, яка яскраво показувала неприязнь А. Денікіна до бачення подальшої долі краю козацькими лідерами.

Так, у відповідь на провокаційне запитання А.Денікіна («З Руссю йдуть представники козацтва чи проти Русі?») О. Філімонов досить різко висловився у контексті того, що уряд Кубані має своє бачення подальшого майбутнього краю і Росії (на підставі співпраці кубанського та інших козацьких автономних державних утворень із центральною демократичною владою).²⁹

Того ж вечора А. Денікін виступив із промовою: «Учора тут, в Катеринодарі, царювали більшовики. Над цим будинком майоріла брудна ганчірка, в місті творились безчинства. Прокляте вчора! Сьогодні тут діється щось дивне, чути дзвін келихів, ллється вино, співаються козацькі гімни, чуються дивні козацькі промови, над цим будинком майорить кубанський прапор... Дивне сьогодні! Але я вірю, що завтра над цим будинком буде маяти триколірний національний російський прапор, тут співатимуть російський національний гімн, чутимуться тільки російські розмови. Прекрасне завтра... Будемо пити за це щасливе, радісне завтра!»³⁰. Ця промова викликала доволі гнівну реакцію з боку козацького командування, що добре описується В.Іванисом, який передає реакцію, на той час голови Кубанського уряду П. Курганського, який після промови демонстративно вийшов, решта присутніх відреагували лише мовчанкою.³¹

На моє бачення, ця промова є яскравим підтвердженням того, що А. Денікін відкрито і прямо не розділяє поглядів кубанського політичного проводу і чітко заявляє свою позицію, щодо подальшої долі краю. Можна припустити, що дана ситуація значною мірою вплинула на подальший

²⁹ Скобцов Д.Е. «Драма Кубани. с.288

³⁰ Іванис.В. «Бротьба Кубані за незалежність» . с. 86

³¹ Там само.

розвиток стосунків між А. Денікіним та Кубанською Радою у тому контексті, що ця промова підсилила напруження і певною мірою загострила стосунки між союзниками.

Не зважаючи на напруженість у стосунках А. Денікін все ж потребує кубанської підтримки (йдеться про продовольство та людські ресурси). Тож, беручи до уваги зазначене, складається думка про те, що А. Денікін лише потребує козаків для знищення червоноармійців та звільнення від більшовиків Росії, але протидіє самодіяльному розвитку Кубанського Краю під проводом Кубанської Ради.

Це може здатися доволі вагомим аргументом, для розриву союзу, між цими проводами, проте не дивлячись на розбіжність у поглядах, обидві сторони розуміють, дійти спільної мети мають лише при можливості тісної співпраці між собою, тож вирішення розбіжності у поглядах відходить на другий план.

Подальші події підтвердили наростання протистояння. Проявом цього стало й вбивство 28 червня 1919 року. Голови Кубанської Ради М. Рябовола³². Така подія пояснюється тим, що М.Рябовол був активним діячем, який відстоював ідею самостійництва на Кубані. Також у нього було чимало прихильників, котрі поділяли його позицію. Вбивство такої поважної особи з боку ЗСПР, мало б втихомирити подібні наміри щодо автономії чи самостійності на Кубані. Однак все склалося кардинально по іншому, тому що, втрата особи М.Рябовола навпаки стимулювала прихильників згаданої постаті в їх правоті, щодо майбутнього напрямку розвитку Кубані. Водночас це стало завершенням співпраці між Кубанським проводом та ЗСПР, та початком їхнього протистояння.

³² Іванис.В. «Бротьба Кубані за незалежність» . с. 88

На мій погляд такі дії стали вагомою причиною для активного руйнування союзницьких відносин між Кубанським Краєм та ЗСПР. Дана подія стала поштовхом, до розгортання дій з боку союзників. Тим часом керівництво Кубані внаормувало процес пошуку союзників. Після Південно-Російської конференції вони створюють спеціальну делегацію, членами якої були: О.Калабухов, С.Манжула, ген.Савицький, Г. Щебаков на чолі з авторитетним політичним діячем Л.Бичеми. Цікавим фактом є те, що офіційно делегація представляла інтереси вже суверенної Кубані³³. Кубанська делегація діяла без відома командування Добровольчого війська. Вона ще мала багато інших напрямків своєї роботи, хоча основним все-таки лишався пошук союзників. Активно делегація діє під час зустрічей з делегатами від України(А.Марголіном),Дону(ген.Чирячукін) і Білорусі (ген.Боланович) в Одесі 5 лютого 1919року. Цю зустріч можна розцінювати, як пошук потенційних союзників³⁴. Також підсилюючим стимулом для розриву стала Паризька конференція, на якій представники Кубані мали на меті затвердити її, як самостійну республіку.³⁵

Після конференції, розпочалися розмови стосовно створення Кубанської армії, на що А. Денікін запропонував створити Союзну раду. Така пропозиція викликала доволі негативну реакцію з боку Л.Бича, який дійшов висновку, що потрібно воювати не на боці А. Денікіна, а на боці України.³⁶

Для початку я думаю, що передумовою, для суперечки стала «Південно - Російська Конференція» у якій брали участь І.Макаренко та Султан Шахім Гірей. Дана конференція створювалася з метою скласти конституцію.

Результатом довгих місяців суперечок та довгим часом різних переговорів все ж було прийнята конституція, з якою погоджувалися усі

³³ Білий Д. Д. «Українці Кубані в 1792-1921 роках». с. 422.

³⁴ В.Іванис. «Боротьба Кубані за незалежність».с.89

³⁵ Білий. Д. Д. «Українці Кубані в 1792 – 1921р».с. 403

³⁶ Іванис.В. «Боротьба Кубані за незалежність» . с. 91

представники головного командування. Для затвердження даної конституції, було відправлено делегацію до А.Денікіна. Проте дана конституція сприйнялася ним досить негативно, через що усі пункти конституції були відкинуті.³⁷

Споглядаючи на ситуацію, можна припустити, що саме проблема у розбіжностях поглядів двох сторін, вирішення якої відкладалося на все довший термін переросла у розбіжності, які поступово погіршували ситуацію в краї. Не знаходження спільної мови між А.Денікіним і проводом Кубані, стосовно подальшого напрямку розвитку, стало остаточною причиною руйнування співпраці. Досить чітко це простежується з реакції Л. Бича, стосовно війни з Українською Народною Республікою під проводом Директорії. Це закінчилося не бажанням козаків, воювати з військами УНР.³⁸ Невдоволення козаків дало зрозуміти А.Денікіну, що для того щоб продовжити війну з більшовизмом, необхідно послабити вплив Кубанського проводу, які, переслідуючи власні мотиви, впливали на військовий потенціал Добровольчого війська (значну частину якого складали козаки)³⁹.

На мою думку зазначені тенденції у стосунках з проводом Кубанського Краю та козацькими військовими формуваннями остаточно переконали А.Денікіна у тому, що подальша співпраця за домінування інтересів ЗСПР є неможливою. Можна припустити, що він вважав єдиним способом повернення контролю над краєм ліквідацію самодостатнього статусу Кубанської Ради. Такі висновки обумовлюють «фінальну крапку» у мирних стосунках між Кубанською Радою та ЗСПР.

Отже на тлі збройної боротьби проти спільного ворога – більшовицького руху як білогвардійський, так і кубанський провід не мали іншого виходу як співпрацювати. Поряд із цим, між ними існували суттєві протиріччя, які поступово посилювалися. Особливо помітним це стало у

³⁷ Іванис.В. «Бротьба Кубані за незалежність». с. 89

³⁸ Білий. Д. Д. Українці Кубані в 1792 – 1921р.с. 404

³⁹ Денікін. А. «Очерки русской смуты». с. 100-101.

розбіжностях щодо подальшої долі краю. Провід ЗСПР вважав, що Кубанський Край повинен був стати звичайним регіоном відновленої Росії, а до того бути мобілізаційною базою та регіоном, який постачав ресурси для війни. Саме тому, А.Денікін намагався послабити економічну та політичну самодостатність Кубані. Натомість Кубанський уряд бачив перспективу в укріпленні державності Кубанського Краю та утворені федеративної Росії.

1.3 Економічний чинник

На нарощування конфронтації суттєво впливали втручання командування Добровольчого війська в економічну сферу Кубанського краю.

Причиною до непорозумінь стала нестабільність на територіях, які були під командуванням денікінських комендатур, основними заняттями яких стали спекуляції, корупція та терор населення. А. Денікін, враховуючи потенціал Кубанського Краю, вирішив дещо змінити економічний напрямок розвитку. Для здійснення цього задуму А.Денікін утворює відділи за контролем господарства в краї, основним завданням яких був контроль над економічною ситуацією у регіонах, що підпорядковувалися Добрармії.⁴⁰ Така політика викликала обурення, як зі сторони селян так і з боку дрібних та середніх підприємців. Причиною для такої негативної реакції з боку підприємств було новостворене керування. Ці управління склалися з осіб, котрі почали проводити махінації з посадами у даних відділах. Однією із таких махінацій було запрошення свого родича на вигідну посаду, які по своїй суті не виконували жодних корисних функцій, однак попри це і надалі отримували платню.⁴¹

Проте А. Денікін зазначав: «що на відділах контролю на виконавчих посадах почали з'являтися особи з бандитськими нахилами, які шукали

⁴⁰ Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках.. с. 402

⁴¹ Карпенко.С.В.«КрамоланаКубани». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/v/kramola-na-kubani-ekonomika-i-politika-1919-g>

можливість нажитися, яких неможливо було контролювати»⁴². Однак такі дії чиновників дозволяли збирати більший податок із підприємств, що тільки було на руку Добрармії.

Діяльність А.Денікіна в економічній сфері, викликали хвилю незадоволень з боку монополістів та дрібних підприємців Кубанського Краю. Проте ці незадоволення серед жителів Кубані А.Денікіним ніяким чином не було знято для розрядження напруги. Ми припускаємо, що А.Денікін розраховував використати ресурси Кубанського краю, задля задоволення потреб армії не враховуючи економічних настроїв, які можуть бути викликані такими діями. Проте зауважимо, що ситуацію усугубив невдалий набір кадрів, діяльність яких не йшла на користь авторитету ЗСПР.

Треба згадати, що основою економічного потенціалу краю було землеробство. Про це свідчать данні з таблиці про річний врожай зернових у цінах того часу: ⁴³

Культура	Вага(тон)	Вартість(фунт стерлінгів)
Ячмінь	366.400	1.986.200
Кукурудза	139.200	696.000
Картопля	33.600	168.000
Саломас	4.800	525.000
Бутерін	320	24.000
Макуха	115.360	164.000
Вовна	1.200	450

Тож з наведеної вище таблиці, ми можемо оцінити економічну потугу Кубанського краю, що давало можливість для досить інтенсивного розвитку

⁴² М.Глібщук « Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918-1920 рр.)»с.39.

⁴³ Іванис.В. «Бротьба Кубані за незалежність» . с. 71

економіки, чого і прагнуло керівництво Добрармії. Тому, що вилучені кошти, за рахунок експорту продукції, можна спрямувати на забезпечення військових потреб.

На погляд Антона Денікіна можна було спрямувати всі ресурси у військове русло, що стало передумовою для економічної блокади. Також не менш вагомою складовою економічної переваги Кубанського краю була співпраця з кооперативами, які займаються торгівлею і промисловістю, а також наданням кредитів для подальшої розбудови, що забезпечувало достатній економічний потенціал для розвитку Краю. Але враховуючи нестабільну ситуацію на фронті, на плечі Кубані лягала важка ноша, як відповідальність за постачання продовольства.⁴⁴

Відповідно до замовлень з фронту, кубанський уряд розраховувався з козаками та простим населенням по «твердим» цінам, які були у декілька разів менші за «ринкові», або ж у гіршому випадку, уряд видавав квитанції, що більшою мірою означало обкрадання власних людей, що по великому рахунку розорювало бюджет краю.⁴⁵ Не задоволена такою ситуацією влада Кубанського Краю намагалася на особливих зборах підняти питання про зменшення експорту провіанту на потреби армії, що йшло у розріз потребам ЗСПР, оскільки розмір їх замовлень постійно збільшувався.

Це все привело до того, що Кубанський край перестав постачати продовольство, а також докладав зусиль для того, щоб не дозволити Добрармії продавати кубанські товари за кордоном. Для цього Кубанська рада прибігала до посилення митних постів для того, щоб не дозволити Добровольчим військам розпоряджатися ресурсами Кубанського краю, що приводило до непорозумінь між кубанським проводом та командуванням ЗСПР, яке продовжило вивіз ресурсів за межі краю, але вже через

⁴⁴ Іванис.В. «Бротьба Кубані за незалежність». с.79

⁴⁵ А.Лукомский. «Воспоминания». Т 2 . с. 191

Чорноморську губернію.⁴⁶ Такі дії не могли залишитися поза увагою Кубанського проводу проте з іншого боку, дії командування ЗСПР можна пояснити подальшим просуванням військ на північ, вони потребували все більше продовольства. Тому білогвардійське командування вимагало від Кубані більше поставок, а у відповідь на протидію почали тиск. Такі заходи з боку ЗСПР 19 вересня 1919 року призвели до економічної блокади Кубанського Краю та Всевеликого Війська Донського, що значно послабили ці утворення.⁴⁷ Ці події змусили голову відомства фінансів В. Іваніса шукати альтернативних заходів. Відповіддю Кубанського Краю стало введення «компенсаційної торгівлі» (чітке проведення платежів, або потрібними товарами), що дало результати – повернуто Кубані 25 мільйонів рублів боргу⁴⁸.

Такі дії з боку ЗСПР можна зрозуміти в плані спрямування усіх галузей на військову промисловість, що в свою чергу зводить нанівець легку промисловість і торгівлю. Це було доволі небезпечним, бо породило в середині краю паніку та гнів серед населення, які почали звинувачувати Добровольчу армію у розвалі економічної стабільності краю. Таким чином, намагання А.Денікіна спрямувати ресурси краю у військове русло спричинило ряд економічних проблем, які не були остаточно вирішені в той час. Такий курс командування ЗСПР в економіці сприяв загостренню стосунків з кубанським політичним проводом.

Отже, Кубань мала хороше підґрунтя, для інтенсивного економічного розвитку, за рахунок зернових культур та промисловості. Ці особливості не були непоміченими командуванням Добровольчих військ. Розуміючи, що для забезпечення боєздатності військ необхідні значні ресурси, А.Денікіним було прийнято рішення, зробити Кубань стає територією, для нарощуванні

⁴⁶С. Карпенко. «Крамola на Кубани». [Електронний ресурс]:.-доступно: http://www.nivestnik.ru/2009_2/12.shtml

⁴⁷ Білий. Д. Д. Українці Кубані в 1792 – 1921р.с. 402

⁴⁸ С.Карпенко. «Крамola на Кубани» [Електронний ресурс]: - Режим доступу: : <https://cyberleninka.ru/article/v/kramola-na-kubani-ekonomika-i-politika-1919-g>

військового потенціалу, для боротьби з більшовиками. На підставі цього, А.Денікін намагався укріпити свій вплив за допомогою контролю господарства на підконтрольних територіях.

Така діяльність з боку командування Добровольчих військ викликана незадоволення в селян та підприємців, через некваліфікованість назначених А.Денікіним представників та корупцію серед них. Також надмірний експорт, викликала незадоволення і Кубанського проводу, так як постійне вивезення ресурсів виснажувала Кубанський край. Хоч економічна напруга була одним з доволі вагомих факторів, для псування взаємовідносин між Кубанською радою та ЗСПР, проте все ж вона не була критичною, так як в кінці сторони все ж дійшли спільного рішення.

1.4. Військова ситуація

Союзні відносини між сторонами, які є залежними один від одного, є доволі небезпечними в умовах важкого військового конфлікту, так як через різні обставини союзні війська можуть роз'єднатися, що у свою чергу розвалить всю лінію фронту. Такі загрози можна прослідкувати протягом усього періоду союзу, що дає підстави припускати, що військова взаємозалежність була стримуючим фактором для остаточного розриву відносин. Поряд із цим, напруження військових дій та концентрація влади в руках А.Денікіна могла спровокувати й протилежні дії.

Після того, як червоні війська намагалися просуватися у напрямку Донецького Кам'яновугільного басейну, вони зустріли супротив з боку союзних військ Донської та Кавказької Добровольчої армії, які доволі успішно стримували наступ ворога. Проте союзницькі війська зазнавали труднощів на інших фронтах, одним із таких фронтів був Маницький фронт, де радянські війська, відкинули добровольчі сили до річки Манича, після чого продовжували свій наступ.

Такі події змусили Добровольчу армію наступати у напрямку Царицина, що дозволило б об'єднатися з військами генерала О.Колчака. Для здійснення цього було необхідно Донську армію залишити на березі річки, а частини Кавказької добровольчої армії спрямувати в напрямку Царицина, що б дозволило розпочати наступ, при цьому отримуючи підтримку від Донського війська. Дані дії дозволили Добровольчій армії перемогти противника, що відкрило шлях на Вороніж, Білгород, Катеринослав та Херсон, що в подальшому дозволило просунутися далі до Чернігова, Києва та Одеси, тим самим розповсюджувати свій вплив на території України.⁴⁹

Ми пропускаємо, що вагомість цих територій мала своє місце для командування Збройних Сил Півдня Росії, так як відвойовані від червоноармійців території дозволяли утворити фронт, який розташовувався паралельно річкам Дніпро та Волга. Таким чином цей фронт, забезпечував захист досить значної території від Червоної армії.⁵⁰

Однак варто підмітити той факт, що під час просування літом 1919 року ЗСПР оволоділа лівобережною та південною частиною України, що в свою чергу зупинила подальше просування об'єднаних сил Української Народної Республіки (УНР) у складі Наддніпрянської армії та Української галицької армії (УГА). Проте зіткнення сил Півдня Росії з військами УНР та УГА, закінчилися «Київською катастрофою». Це означало, що Київ відходив під вплив ЗСПР. На наш погляд в подальшому це доволі сильно вплине на подальший перебіг подій.⁵¹

Тут варто акцентувати увагу на тому, що українське керівництво намагалося порозумітися з А.Денікіним, який мав свій погляд стосовно «Українського питання», а саме бачення А.Денікіним українських земель у

⁴⁹ А. Денікін «Очерки Руской Смуты». с. 187-188.

⁵⁰ Там само. с. 187.

⁵¹ М. Ковальчук. Українсько-Білогвардійська війна: трагічний початок(вересень 1919р» [Електронний ресурс]:-доступно: http://shron1.chtyvo.org.ua/Kovalchuk_Mykhailo/Ukrainsko-bilohvardiiska_viina_trahichnyi_pochatok_veresen_1919_r.pdf

складі відновленої Росії. Таким чином, Керівництво ЗСПР в подальшому накопичувало свої сили, для боротьби проти УНР⁵²

Назрівання конфлікту між ЗСПР та УНР доволі негативно позначиться на стосунках А.Денікіна із своїм союзником Кубанською Радою. Моя думка полягає в тому, що УНР в минулому вже ставала одним з можливих союзників для Кубанського Краю в 1917-1918 роках., проте через ряд обставин, дана співпраця не відбулась. Важливим є факт великої прихильності Кубанців до УНР. Наголосимо на тому, що саме УНР розглядала можливість до співпраці з утвореною Кубанською Народною Республікою. Представником УНР в той час був М.Галаган, який також залиши свої спогади, про ці події. У них він згадує прихильне ставлення представників Кубані до Центральної Ради і обговорюються плани про подальшу співпрацю в майбутньому.⁵³

Також про ці події згадує В.Іванис, який переповідає промову М.Рябовола, в якій зазначається наступне:

« Дорогі гості! Мачуха-доля відірвала наших дідів-запорожців від лона і закинула їх на Кубань. Більше ста літ жили ми тут сиротами по степах, по плавнях, по горах без матірнього догляду... Царі робили все, щоб вибити з наших голів, із наших душ пам'ять про Україну і любов до матері»⁵⁴.

Тож з цих слів ми можемо побачити, що перспектива співпраці Кубанської Народної Республіки із Центральною Радою могла відбутися за сприятливих умов. Це можна також пояснити тим фактом, що більша частина населення Кубанського краю була вихідцями з України. Ще під час переселення чорноморських козаків на Кубань в 1792 році⁵⁵. Впродовж

⁵² М. Ковальчук. Українсько-Білогвардійська війна: трагічний початок(вересень1919р) » [Електронний ресурс]: - доступно: http://shron1.chtyvo.org.ua/Kovalchuk_Mykhailo/Ukrainsko-bilohvardiiska_viina_trahichniy_pochatok_veresen_1919_r.pdf

⁵³ Коваль.Р «Нариси історії Кубані» Микола Галаган – Представник Центральної Ради на Кубані » [Електронний ресурс]:.-доступно:]: <http://ukrlife.org/main/kubann/1galag.htm>

⁵⁴ Іванис.В. «Бротьба Кубані за незалежність». с. 24

⁵⁵ В.Задунайський «Особливості діяльності лідерів Кубані під час Революційних Зрушень 191701920-х рр..

всього періоду заселення краю основними поселенцями були представники українських козацьких військ, які зберегли характерні спогади про власне походження (передавалися разом зі спогадами про славне «козацьке минуле») ⁵⁶. Таким чином це пояснює таку прихильність населення Кубані до України і намагання перших побудувати союзні стосунки в подальшому.

Але все ж не варто залишати без уваги той факт, що протистояння ЗСПР та УНР викликало чимале обурення з боку проводу Кубані, та рядового козацтва, що в результаті стане ще одним із чинників до погіршення відносин Добровольчої армії з Кубанською Радою. Особливо у контексті подальшого визрівання конфлікту з білогвардійським проводом.

На підтвердження цих слів можна навести цікавий факт про те, що в кінці літа 1919 року козацькі загоны поблизу Києва говорять: «Кубанці зазначають, що битися з українцями вони не будуть. У Києві старшини кубанці кажуть, що в скорому часі буде напевно розрив кубанців з добровольцями»⁵⁷. Такі висловлювання, дають зрозуміти, що союзницькі відносини між Добровольчою армією та Кубанською Радою поступово наближаються до завершення. Якщо позиція Кубані, щодо України є зрозумілою, то А.Денікін розглядав територію України, як вагому і цінну частину колишньої Російської імперії, території якої варто повернути⁵⁸.

Отже, війська УНР почали протистояти ЗСПР, у складі яких було багато кубанських козаків. Все це викликало незадоволення серед козаків, що в подальшому буде наростати й впливатиме на відносини проводу Кубані і ЗСПР.

Отже, ведучи боротьбу проти червоноармійців на багатьох фронтах, наявність великої кількості ресурсів та амуніції, дозволили військам

(на прикладі Василя Іваниса та Андрія Шкуро) ». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ir.kneu.edu.ua/bitstream/2010/21220/1/38-47.pdf>

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Д. Білий. «Українці Кубані в 1792 – 1921р».с. 403

⁵⁸ А.Деникин. «Очерки русской смуть». С. 86

Добровольчої армії відтіснити ворога від своїх кордонів, тим самим відкривши можливість подальшого просування своїх військ.

Таким чином на тлі збройної боротьби проти спільного ворога – Радянської Росії, як білогвардійський провід, так і кубанський уряд, були приречені на співпрацю. Поряд із цим, між ними існували й суттєві протиріччя, які поступово посилювалися. Особливо помітним це стало у розбіжностях щодо подальшої долі краю.

В поглядах проводу ЗСПР, Кубанський Край повинен був стати звичайним регіоном відновленої Росії, а до того бути мобілізаційною базою та регіоном, який постачав ресурси для війни. Саме тому, А.Денікін намагався послабити економічну та політичну самодостатність Кубані, що проявлялася в економічній блокаді краю, а також закріпити свої позиції на військовій арені, взявши під контроль доволі значну частину українських земель. В свою чергу примножувались матеріальні та живий ресурс, що давало змогу більшого впливу на Кубань. Натомість кубанський уряд бачив перспективу в укріпленні державності Кубанського Краю та утворенні федеративної Росії.

Такі розбіжності у поглядах обумовили наростання економічної, політичної та військової конфронтації, елементи якої не вирішувалися повністю, а лише відкладалися у «довгий ящик». Такий сценарій розвитку подій приводив до накопичення негативних тенденцій у стосунках союзників, вирішення яких не було знайдено в мирний спосіб. Постійні конфлікти у різних аспектах взаємовідносин, приводять до повного непорозуміння і відсутність альтернативних підходів стають відправною точкою для відкритого протистояння колишніх союзників.

Розділ II. Розгортання та наслідки політичного протистояння Збройних Сил Півдня Росії та Кубанської Ради

У попередньому розділі головну увагу присвячено огляду взаємодії проводу Кубанського Краю і ЗСПР за умови домінування співпраці, але непорозуміння і протистояння невпинно наростали. Погляди сторін суттєво відрізнялися в ідеології, що робило союз слабким і нестабільним. Кубанський провід мав намір використати його для того, щоб укріпити позиції державності краю і утворити нову Російську державу на федеративних засадах. Натомість А.Денікін надавав перевагу іншим перспективам – планував відновити єдність колишньої Російської імперії під новою формою самодержавного правління та дещо зміненим соціально-економічним укладом життя. В короткочасній перспективі йому потрібно було ослабити вплив більшовицької ідеології та заручитися підтримкою населення.

Таким чином, ми бачимо розбіжність не тільки в ідеології, але також різне бачення соціально-економічного і військово-політичного розвитку, що мало в майбутньому призвести до розриву цього союзу.

Ці розбіжності довго залишалися каменем спотикання для союзників, що сильно відображалось на Кубанському Краї. Наслідки привели до взаємної економічної блокади і загострення стосунків. Через це співпраця перетекла у активне протистояння, поки що без остаточного розриву. Надалі виникають конфлікти не лише на економічному, але й на політичному підґрунті, які все рідше можна було улагодити за згодою союзних сторін. Остаточний розрив стався через спроби А.Денікіна послабити вплив кубанського проводу на населення через ліквідацію голови Кубанської Ради Миколи Рябовола. Смерть керманіча Кубані викликала хвилю обурення не тільки серед населення, але й серед крайового керівництва. Через це конфронтація з проводом Добровольчої

армії посилилася, але знову не зупинила співпрацю між козаками та Добровольчим військом. Тим не менше, процес політичного, військового та економічного протистояння набирал обертів, а його каталізатором стала смерть М.Рябовола.

2.1. Активізація дій проводу Кубанської Ради у контексті конфронтації з ЗСПР

Відразу наголосимо, що через втрату загальновизнаного та авторитетного лідера М.Рябовола Кубанська Рада опинилася у слабкому становищі. Їй бракувало чіткого керівництва та нового ідейного наставника, особливо це було помітно у нестабільній атмосфері загального козацького протесту проти цього злочину. З іншого боку, саме ця втрата обумовила визрівання подальшого розриву з ЗСПР. Можна припустити, що якби її не було, то співпраця між союзниками могла б продовжуватися до повного економічного виснаження Кубанського Краю.

Конфронтація почала назрівати ще на похоронах М.Рябовола, що добре показує у своїх спогадах В. Іванис, описуючи ставлення лідерів кубанського проводу до Білого руху на чолі з А.Денікіним. Наприклад, він згадує про те, що А.Денікін не виразив свого співчуття і це обурило козаків, адже такий жест було сприйнято як байдужість:

«Такою була перша подяка росіян Кубані, яка дала їм притулок і допомогла врятувати російську державу»⁵⁹.

Цю цитату можна аналізувати по-різному, але, на нашу думку, тут йдеться про несприйняття політичного напрямку керівництва Добровольчого війська, реалізація якого мала не дати проводу Кубані

⁵⁹ В.Іванис. «Боротьба Кубані за незалежність». с.89 - 90

належним чином реалізувати власну політику щодо майбутнього Кубанського Краю.

Інформація про смерть М.Рябовола негативно вплинула й на події на фронті. Тому, що ця звістка суттєво деморалізувала козаків, які були прихильниками кубанського проводу. Можна припустити, що через таку сильну деморалізацію козаки не бачили сенсу воювати поряд із тими, чие командування посягає на контроль над Кубанню⁶⁰. Не бажаючи сприяти розвитку цих дій козаки в знак протесту почали масово покидати фронт.

Через таку складну ситуацію, керівництво Кубані зрозуміло, що політика ватажка білогвардійців була критичною для Кубанського Краю. Тому Кубанська Рада почала шукати союзників, аби не дозволити А.Денікіну отримати повний контроль над регіоном. Супутньою метою була б можливість об'єднати козацькі території на федеративних засадах.

Проте процес пошуку союзника був непростим. Після смерті М. Рябовола все ще відбувалися військові дії на фронтах. Звістка про вбивство спричинила масові дезертирства, а вони, своєю чергою, показали Кубанській Раді, що її рішення мають бути швидкими та радикальними.

Тоді ж керівники Кубані приймають резолюцію з тезами, які представляв М.Рябовол на конференції в Ростові 13 липня 1919 року. У них відстоювалися ідеї об'єднання козачих країв на федеративних засадах з подальшим приєднанням Закавказзя, України та інших частин колишньої Росії⁶¹:

1. «Державні формування Дону, Кубані й Терека утворюють політичний і економічний союз.»
2. «Конституція буде виправлена окремо.»

⁶⁰ Там само.с.89-90

⁶¹ В.Іванис. «Боротьба Кубані за незалежність». с. 87

3. «Дон, Кубань і Терек діють солідарно в ділянці суспільно політичних і економічних інтересів».

4. «Цілі союзу: спільність і захист культурних, національних, політичних та економічних інтересів, поміч у відновленні й розвитку Російської держави на підставі широкого народоправства й творення умов для скликання нових Всеросійських Установчих Зборів⁶².»

Отже, ми можемо побачити, що дії з боку Кубанської Ради спрямовувалися на об'єднання козацьких територій з метою спільної боротьби за здобуті внаслідок революції 1917 року соціальні, економічні та політичні досягнення на Кубані, Дону і Тереку. На нашу думку, ключовим було прагнення провину захистити новостворені козацькі держави. У контексті Кубані йшлося про протидію А. Денікіну у його бажаннях отримати контроль над Кубанським Краєм.

Окрім того, серед козаків відчуваються перші прояви незадоволення через економічну блокаду з боку білогвардійців. А.Денікін почав надмірно багато експортувати ресурсів на потреби фронту з Кубані, зробивши її по суті сировинною базою. При цьому, лідер білогвардійців забороняв кубанцям торгувати з іноземними представниками, що повністю сковувало економіку краю⁶³. Це означало, що Кубань не мала змоги експортувати сировину в Чорноморську губернію, через встановлені урядом А.Денікіна митні прикордонні пости «Рогатки». Для вирішення цієї ситуації кубанський провід приставляв до поїздів з припасами озброєну охорону, яка мала забезпечувати успішну переправу потягів за межі Кубанського Краю⁶⁴.

Очевидно, що реакція на такі реформи була доволі негативною, як з боку кубанського уряду, так і серед народних мас, що в подальшому

⁶² Там само. с . 88

⁶³ М.Глібчук « Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918-1920 рр.)»с.69.

⁶⁴ Карпенко.С.В. «Крамола на Кубани» [Електронний ресурс]: - Режим доступу: http://www.ninvestnik.ru/2009_2/12.shtml

вплинула на ставлення до самого А.Денікіна. На падіння свого авторитету серед мас лідер білогвардійців відповідав лише все більш радикальними діями.

Ситуація, у якій опинилися союзні сили, була тяжкою. Це вимагало негайних рішень щодо подальших шляхів розвитку. Однак через не кваліфікованість чиновників та бюрократизацію системи, нові кроки проводу не вирішували проблем, а лише погіршували ситуацію. Серед основних таких хибних дій варто назвати неефективні економічні рішення та невдалу зовнішню політику. Наслідки такої негативної діяльності бачили не лише члени козацької еліти, а й рядові козаки, які через ряд культурно-історичних обставин завжди гостріше сприймали економічні зміни та зазіхання на їх природні права. Вони почали паралельні дії, метою яких було відновлення втрачених позицій рядового козацтва на всій Кубані. Головним претендентом на роль союзника була Україна, яка розділяла політичні погляди кубанського проводу. Прихильником такого союзу колись був М.Рябовол, тепер же такий напрямок співпраці відстоювали П. Макаренко та Л.Бич. Треба підкреслити, що саме Л.Бич став ініціатором нового поглиблення співпраці з Українською Народною республікою на міжнародному рівні (в майбутньому не виключався й політичний союз). Для цього бралася до уваги військова та геополітична ситуація на Кубані та в Україні. Реалізація цього союзу відкривала перед делегацією можливість укласти ще й інші політичні союзи для зміцнення своїх позицій.

Мається на увазі можливість активних переговорів під час конференції, яка проходила 16 квітня в Парижі, де представники кубанської делегації зустрілися не тільки з членами Антанти, але й делегатами Грузії, Естонії, Вірменії та інших країн. Саме тут делегати Кубанського Краю почали відкрито діяти всупереч проводу ЗСПР. Прикладом цього є намагання добитися визнання Кубанського Краю в

якості окремої держави, що порушувало союзний договір з білогвардійським проводом. Підкреслимо, що делегація Кубанського Краю разом з представництвами інших новостворених республік в межах колишньої Російської імперії (Української, Азейрбаджанської, Горців Північного Кавказу, Грузинської, Латвійської та Литовської) звернулися до президента Міжсоюзної Ради Жоржа Клемансо з проханням визнати їх самостійність і негайно вирішити усі представницькі, територіальні та економічні питання⁶⁵.

Під час проведення переговорів Л.Бич висловився стосовно подальшої долі Кубані та взаємовідносин між Європою та А.Денікіним так:

« ...якби не було більшовиків, то не треба було б ніякої самостійності, бо ціль, якої прагне делегація, є утворення федеративної Росії. Наша делегація у своїх виступах стоїть на позиції, яку продиктувала Рада. Федерація мусить бути утворена знизу і може з'явитися лише шляхом добровільної згоди»⁶⁶.

Можливо, причиною таких дій було те, що він, за свідченням В.Іваниса, «почав мінятися за півроку перебування у Франції». Можливо, Л.Бич побачив істину загрозу, яка йде від А.Денікіна та його поглядів; можливо, він просто порівняв очільника білогвардійців із більшовиками і дійшов до висновку, що ці дві сторони хочуть отримати авторитарний контроль над Росією, а тому перешкоджають реалізації федеративних планів.

Зрештою, перебуваючи серед інших делегатів на конференції і знайомлячись з різними точками зору, Л.Бич зрозумів, що співпраця з А.Денікіним була б рівносильною для Кубані відтермінуванню неминучої втрати досягнень революції. Бо якщо А.Денікін і зміг би об'єднати колишні землі імперії, то Кубанський Край мав мало шансів продовжити самостійне існування. Це було обтяжливим чинником у стосунках між

⁶⁵ Д. Білий. «Українці Кубані в 1792-1921 роках». с. 401- 402

⁶⁶ В.Іванис. «Боротьба Кубані за незалежність».с. 90.

білогвардійцями і кубанцями. Більше питання замирення вже ніколи не ставилося.

Серед різних векторів, можна окремо виділити налагодження численних контактів на Французькій конференції. Л.Бич також укладає «договір дружби» з Горською республікою, яка була найменшою на Північному Кавказі, і території якої, хоч і не мали сталих кордонів, тим не менше, були географічно близькі до кубанських⁶⁷.

Через не до кінця зрозумілі чи виважені пункти видається, що договір складався поспіхом. Варто почати з того, що делегація не мала повноважень укладати такі договори: вона мала лише інформувати про розвиток подій на Паризькій конференції Кубанську Раду та уряд. Якщо розглядати сам договір, то і там бачимо певні проблемні питання. Наприклад, делегати прописали спільний кордон з Горською республікою, що мав би проходити територією Тереку, не взявши до уваги позицію чи можливості спротиву самих жителів Тереку. Таким чином, союз між Горською республікою та Кубанським Краєм зіпсував би стосунки Кубані та Тереку, які на той момент були союзниками. Тому не до кінця зрозуміло, для чого Л.Бич здійснив таку неоднозначну міжнародну акцію, підписавши цей договір.

Такі дії з боку Кубанського проводу відрізнялися від очікувань А.Денікіна, який розраховував і далі спокійно використовувати ресурси Кубані для боротьби з більшовиками за відновлення дореволюційної Росії. Його реакція могла бути дуже різкою: конфлікт між союзниками і розрив перейшов би в повноцінну війну, до якої ослаблена Кубань була зовсім неготова. Діяльність делегації була дуже ризиковою. Тим більше, що через вплив А.Денікіна і так послаблювався вплив Кубанської Ради на місцях,

⁶⁷ Там само. с. 92

що вимагало великої обережності від кубанського проводу у випрацюванні подальших стратегій.

Ведучи мову про причини посилення конфронтація з денікінським керівництвом, варто звернути увагу на особливості менталітету мешканців Кубанського Краю, який відігравав не останню роль у формуванні Кубані як окремої автономної одиниці та посідав важливе місце у протистоянні з колишнім союзником. Особливу ментальність козаків формувала історична пам'ять, передусім - розповіді про славне козацьке минуле, що передавалися з покоління в покоління. Історична пам'ять, до речі, формувалася на базі спогадів Чорноморського війська, адже лише потім відбулося приєднання до нього частини російських козаків, які були представниками колишнього Кавказького лінійного козацького війська⁶⁸.

Таке класичне козацьке суспільство, що завжди зберігало любов до волі, власної мови, а також традицію славного минулого предків, було унікальним феноменом Кубані. Під час революції 1917 року всі ці особливості не раз проявлялися як в намаганнях возз'єднатися з Україною, так і в несприйнятті поглядів Добровольчого війська, що хотіло відвоювати землі колишньої імперії⁶⁹. Козаки це сприймали не інакше, як відбиранням у них волі. Ситуація загострилася і призвела до деяких ускладнень: незадоволення економічними реформами, протестові рухи серед місцевого населення тощо.

При тому така ментальність була відносно неоднорідною. Домінували традиції, принесені ще з Гетьманщини. Окрім козаків, на Кубань переселялися і звичайні вихідці з України, які в силу своєї мирної діяльності відрізнялися у світогляді, веденні господарства та побуті.

⁶⁸ В. Задунайський «Особливості діяльності лідерів Кубані під час Революційних Зрушень 1917-1920-х рр. (на прикладі Василя Іваниса та Андрія Шкуро)

⁶⁹ Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. с. 401-402

Різниця між світоглядом обох груп виливалася у постійні конфронтації, особливий фактор нестабільності, що послаблювало Кубанську Раду⁷⁰.

Не можна залишати поза увагою такий аспект, як пропаганду. На нашу думку, сфера пропаганди мала значний вплив в Кубанському краї. Для початку варто зазначити, що пропаганда була досить дієвим засобом для завоювання симпатії населення. Зазначимо, що в Добровольчій армії існував відділ, який відповідав за пропаганду, проте на початку 1919 року на засіданні Особливої наради, було прийнято рішення про створення нового відділу пропаганди, який очолив К.Соколов.⁷¹ Сам же відділ складався поділявся на сім частин, а саме: 1) інформаційна; 2) агітаційна; 3) організаційна; 4) літературно-публіцистична; 5) художньо-агітаційна; 6) технічна; 7) загальна.

Така структура дозволяла ефективно створювати та контролювати розвиток агітаційної преси (не тільки різноманітні газети, але й листівки, брошури та саморобні й друковані плакати) та навчати людей проводити агітаційні лекції на місцях (у містах, станицях і селах).⁷² На наш погляд основними темами пропаганди, було критикувати більшовицький режим, та демонструвати його наслідки на територіях, які звільнили від більшовиків ЗСПР.

Ця пропаганда мала показати економічну некомпетентність більшовиків та асоціацію їх дій з бідністю та розоренням країни. Іншим же завданням пропаганди, попри вищесказане, є також всіма силами показати командування ЗСПР в найбільш позитивному світлі. Можна також припустити, що паралельно цьому, сповіщалися події фронтах. Таким чином, поєднання цих методів, мало б забезпечити прихильність мас до Добровольчого руху та його командування.

⁷⁰ В.Задунайський «Особливості діяльності лідерів Кубані під час революційних зрушень на Кубані під час революційних зрушень 1917–1920-х рр.

⁷¹ М.Глібчук. «Особливості пропагандистської діяльності уряду А.Денікіна у 1918-1920 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/239830.pdf>

⁷² М.Глібчук « Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918-1920 рр.)».с 134.

Всі вище зазначені засоби спрямовувалися на протипагу більшовицькій агітації, яка була більш досвідченою у плані ведення пропагандистської діяльності, так як відділи більшовицької агітації були сформовані ще в 1917 році, тому припускаємо, що більшовики мали досвід у проведенні агітаційних робіт. Основними темами агітації були розповсюдження більшовицької ідеології, яка закликає солдат, робочих та селян підтримати «спільну справу»⁷³. Такі заклики підсилювалися агітаційними листівками, які робилися з врахування території на якій вони будуть поширюватися. Така агітація з боку більшовиків ускладнювала пропагандистку діяльність Добровольчих військ, яка попри це мала ряд суттєвих недоліків, з яких можна виділити проблему з досвідченими кадрами, які могли б зацікавити населення. Зі слів одного із більшовицьких агітаторів:

«Це була пропаганда ні думки а нісенітниці. Тут не було ні ідей, ні відомих осіб, які могли б змінити становище».⁷⁴

Також недоліком пропаганди ЗСПР полягала і її кількість порівнянні з більшовицькою, які мали більшу газетну базу, щоденний тираж складав від 300-400 тисяч одиниць.⁷⁵ При тому на нашу думку основною проблемою для пропаганди на території Кубані, були через конфлікти з кубанськими агітаційними органами, які виступали з критикою керівників ЗСПР. Таким чином в Кубанському краї, до пропаганди ЗСПР, виникали різні настрої, які хилилися більше в негативний бік.⁷⁶

Ці всі чинники, розривали союз денікінців та козаків зсередини. Однак картина була б неповною, якби ми не згадали ще дуже важливий зовнішній аспект: роль Антанти, яка своїми діями також впливала на

⁷³ «Воззвание агитационной комиссии Военно-революционного комитета 3 ноября 1917 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://doc20vek.ru/node/744>

⁷⁴ М.Глібчук « Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918-1920 рр.)». С 143.

⁷⁵ Там само. С. 141.

⁷⁶ Там само С.146.

загострення ситуації. Вона допомагала А.Денікіну військовими ресурсами, вимагаючи натомість харчові, що виснажувало Кубань.

Антанті загалом було досить вигідно допомагати територіям, які входили колись до Російської імперії, але нині хотіли навіть вийти із сфери впливу більшовицької Росії. Це взагалі був чи не єдиний шанс для союзних держав стримати швидке і масове просування більшовизму на території Європи. Підтвердженням цьому є чітко сформований план по знищенню більшовизму, а саме:

1. Оточення більшовизму (зв'язок А.Денікіна з А.Колчаком; на Англію випадало завдання встановлення між денікінцями й уральськими арміями зв'язку, важливого для об'єднання російських національних сил).
2. Окупація України.
3. Організація Російських сил.
4. Завершальний етап (дії в Південно-Східній Росії з метою об'єднання сибірських сил з арміями А.Денікіна і П.Краснова).⁷⁷

Даний план дій створювався Антантою 17 лютого 1919 року для того, щоб далі продовжувати боротьбу з більшовизмом⁷⁸. Для здійснення цього завдання Антанта затвердила участь кожного її члена на певній території – так, наприклад, Сполучені Штати діяли в Польщі. Такі дії мали б забезпечити Антанті, врахувавши військовий потенціал Добровольчої армії та офіційно підтримавши її, кінцеву перемогу над більшовицькими військами.

Відповідальність за підтримку Добровольчої армії лягла на плечі Англії, що перед іншими членами Антанти відповідала за підтримку антибільшовицького руху у Північно-Західній Росії та в районі Балтійського моря. Завданням для Англії було об'єднати сибірські війська з армією

⁷⁷ Из материалов Главного командования армиями Антанты. 17 февраля 1919 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://doc20vek.ru/node/3958>

⁷⁸ Там само. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://doc20vek.ru/node/3958>

А.Денікіна і П.Краснова, та допомогти цим арміям у боротьбі проти більшовиків. В основному допомога полягала у оснащенні Добровольчого війська амуніцією.

З одного боку, цей план сприяв намірам кубанського проводу, з іншого, навпаки, заважав, так як війська Антанти більше орієнтувалися на Добровольчу армію. Тому керівництво Кубанської Ради відчувало і через такі пріоритети зростання своєї залежності від білогвардійського проводу на чолі з А.І.Денікіним.

Нагадаємо, що лідер ЗСПР негативно реагував на будь-які прояви автономності з боку Кубанської Ради, які вона вважала необхідними. Ці розбіжності стали причиною того, що, бажаючи ослабити кубанський провід, А.Денікін завдавав удару самому Кубанському Краю. В свою чергу кубанські діячі в Раді мали відповідати такими ж не продуктивними діями, що шкодили і спільним інтересам союзників.

Підкреслими, що прибравши М.Рябовола А.І.Денікін очікував, що, втративши лідера, уряд не зможе ефективно діяти всупереч його планам, а це, в свою чергу, дозволить голові Добровольчого руху без перешкод спрямовувати потенціал Кубанського Краю в потрібне йому русло і, за підтримки Антанти, продовжити боротьбу проти більшовиків. Проте смерть М.Рябовола викликала протилежний ефект – протестну реакцію з боку як рядових козаків, так і самого кубанського проводу. Загострення ситуації також спричинялося економічною блокадою та особливостями менталітету козаків, що завжди хотіли радикальніших дій, ніж ті, що перебували на посадах в кубанському уряді. Все це призвело до пошуку нових союзників, планів на зближення із Доном і Тереком та спільної боротьби проти більшовиків. Такі рішучі дії з боку Кубанської Ради не залишилися непоміченими: А.Денікін зрозумів наміри уряду кубанців і

почав планувати дії, що послабили б владу Ради та посилили б вплив самих білогвардійців на населення регіону.

2.2 Конфронтація сторін в кінці 1919 року

Задля об'єктивності, варто поглянути на події очима самого А.Денікіна, погляди якого суперечать позиціям Кубанської Ради. Він постійно робить спроби відтермінувати якісь її кроки або зашкодити певним діям Кубанського уряду, наприклад, створенню незалежного Кубанського Війська.

Кубанський провід не перестав би здійснювати спроби тиснути на керівництво білогвардійців, а це в певному сенсі впливало б на боєздатність Добровольчого війська. При тому А.Денікін розумів, що без ресурсів Кубанського Краю Добровольча армія не зможе далі просуватися. Це загрожувало також втратою підтримки англійських та французьких військ. В ході збройної боротьби проти Червоної армії Добровольча армія керувалася нормами та правилами військового законодавства Російської імперії.

Саме тому на цих теренах домінувало військове керівництво, що набувало ознак військової диктатури. Основним завданням цієї диктатури було знищення більшовиків і відновлення засад державності, а також встановлення замирення населення колишньої Російської імперії⁷⁹. При тому, режим військової диктатури вважався найбільш вигідним, адже для вояків саме головнокомандувач ставав централізованим джерелом влади, чітким авторитетом. Це дозволяло зберегти строгу військову дисципліну в рядах солдат, а тому – ефективніше протистояти більшовикам.

⁷⁹ А.Деникин. «Очерки русской смуть». с. 79

Проте варто зазначити, що диктатура також становила певну загрозу, так як серед військових все ж знаходилися прихильники різних політичних поглядів (праві, ліві та помірні соціалісти). Якщо говорити про погляди самого А.Денікіна, то з його мемуарів стає очевидно, що він бачить диктатуру як спосіб утримання балансу в рядах Добровольчого війська⁸⁰. Наголосимо, що А.Денікін таким же авторитарним способом намагався вплинути на діяльність Кубанської Ради.

Через події у березні 1918 року в станиці Новодмітрієвській за участю командування Добровольчої армії і лідерів Законодавчої Ради Кубані було укладено союз, який означав встановлення південного антибільшовицького центру. Домінуючу роль у ньому відігравав спочатку Л.Корнілов, а потім А.Денікін. Курс останнього на повне підпорядкування ресурсів Кубані в II половині 1919 р. набув критичної жорсткості⁸¹. Одним із приводів до посилення протистояння було й попереднє завоювання територій за межами Кубанської області, де провід ЗСПР вже не ділився владою з Кубанською Радою.

Часткове занедбування Дорадчої ради, яка була створена для вирішення цивільних питань на територіях, які були під контролем Добровольчої армії. Вирішенням цивільних питань відповідали військові губернатори, які призначалися особисто А.Денікіним.⁸²

Таким чином це дозволяло направляти більше ресурсів на військове управління, аби виставити його проти розрізнених сил більшовиків. Натомість з часом виявилось, що А.Денікін дуже переоцінює свій контроль над поставленими людьми. Коли йому потрібно було, щоб посадовці активно діяли в його інтересах, їх раптова пасивність призупиняла чи взагалі перешкоджала реалізації планів очільника Добровольчої армії.

⁸⁰ Там само.с.55-56.

⁸¹ М.Глібщук «Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918-1920 рр.)»с. 37-38

⁸² М.Глібщук «Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918-1920 рр.)»с. 38

Всередині 1919 року. А.Денікін вирішує збільшити фінансування військової сфери. З точки зору А.Денікіна, подальше просування Добровольчих військ цілком закономірно вимагало нових ресурсів. Одним із способів збору ресурсів на армію стали «Рогатки», тобто митні прикордонні пости, завданням яких було зупиняти поїзди з харчами, які з Кубані йшли на експорт, і направити ці ресурси на потреби Добровольчого війська. Це ставило під загрозу економіку Кубанського краю, яка залежала від експорту⁸³.

Важливо зазначити, що ситуація була доволі важкою в цьому плані ще й через високий рівень корупції, яка впливала не тільки на самі ресурси, але й ускладнювала їхнє постачання⁸⁴. Також, ситуацію ускладнювало втручання військового командування яке, намагаючись збільшити кількість провізії для потреб на фронті, значною мірою сповільнювали цей процес.

Проявлялося це в тому, що представники командування, використовуючи своє становище, теж хотіли отримати частину прибутку. Важливо те, що через такі спекуляції ставало все важче вирахувати остаточну суму поточного прибутку, що подекуди приводило до фінансових збитків. Для вирішення цього питання при головнокомандувачі була створена Міжвідомча експортна комісія, члени якої відповідали за перевірку торгівлі та промисловості та слідкували за грошовими переказами⁸⁵.

Такі вимушені дії обтяжувалися монополізацією зовнішньої торгівлі, яка тепер була пов'язана виключно з великими підприємствами. Варто також наголосити, що становище обтяжило звернення В.Лебедева до головнокомандування ЗСПР, який у своєму звіті повідомив про

⁸³ Карпенко.С.В. «Крамола на Кубани» [Електронний ресурс]: - Режим доступу: http://www.ninvestnik.ru/2009_2/12.shtml

⁸⁴ Карпенко С. Экономический Кризис и коррупция : из истории тыла белых армий Юга России (1918 – 1920 гг.).С84-86

⁸⁵ М.Глібщук « Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918-1920 рр.)». С.114-115

монополізацію зовнішньої торгівлі, яка тепер працює виключно на великих підприємствах.⁸⁶ Таке рішення мало досить негативний вплив на стосунки Грузії та Кубані, які мали торгівельні відносини по експорту зернових культур, що дозволяло останній мати економічну основу для подальшого розвитку.

Для Кубанського краю це рішення загрожувало зривом торгівельних відносин із Грузією, яка була стратегічно цінним партнером для Кубанського краю. В свою чергу, це змусило б Кубанську Раду посилити митні пости⁸⁷. Тепер товари з боку ЗСПР мусили йти в обхід, через Чорноморську губернію, ще й з підсиленою охороною. Такі заходи вживалися, аби пройти митні та прикордонні пости, вже згадані вище «рогатки», які були встановлені Кубанським урядом для перешкоджання експорту товару на зовнішній ринок, чим саме розорювали економіку Кубанського краю⁸⁸. Цю ситуацію між союзниками називають «митною війною», результатом якої стала економічна блокада Кубанського краю з боку добровольців. Це означало, що пряме вивезення або ввезення товарів з-за кордону заборонялося.

На тлі цих подій Кубанський провід розумів, що цей конфлікт лише погіршить становище краю. Таким чином голова відомства продовольства і постачання І. Тимошенка був змушений виїхати у Таганрог на зустріч з А. Денікіним. Під час зустрічі з яким, він заявив що Кубань не збирається забезпечувати 600тис армію хлібом і додав, що блокада Кубані це доволі небезпечна гра і що результатом «економічної блокади» може бути не тільки економічне виснаження краю, алей бунт, що унеможливить стабільне постачання ресурсів. Проаналізувавши ситуацію, та зваживши свої сили А.Денікін погодився з пропозиціями І. Тимошенка. Так було від терміновано вибух конфлікту.

⁸⁶ Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. С 401- 402

⁸⁷ Там Само. С. 402.

⁸⁸ Карпенко.С.В. «Крамола на Кубані» [Електронний ресурс]: - Режим доступу: http://www.nivestnik.ru/2009_2/12.shtml

Тим часом до міністра торгівлі Ю. Лукомського виїхав В. Іванис, який під час зустрічі застеріг міністра про небезпеку такого тиску на Кубань. В. Іванису вдалося переконати міністра у скасуванні блокади, також мотивуючи це тим, що дані дії проти краю можуть досить негативно позначитися на боєздатності фронту. Таким чином, в результаті союзницьких переговорів, сторони дійшли згоди, про знаття блокади (через 28 днів з моменту проголошення), тим самим поновивши безперешкодне постачання іноземних товарів.⁸⁹ Якщо економічна напруга, ще мала шанси вгамуватися, то погляди на зовнішніх потенційних союзників краю, була вагомим чинником непорозуміння між Кубанською Радою і ЗСПР.

Аналізуючи вище зазначені події можна припустити, що і ця блокада не дала ніяких позитивних результатів, окрім як збитків для обох сторін. На думку С.Карпенка, недовіра щодо подальшого союзу Кубані та Добровольчого війська виникла саме через економічний аспект, який, власне, і поєднував в собі економічну блокаду та надмірне викачування ресурсів з краю, що змушувало провід Кубані шукати більш вигідного союзника у боротьбі проти більшовизму⁹⁰.

Варто звернути увагу й на те, що, знову ж таки, Кубанський провід тяжів до самостійних дій передусім через систему традицій та вже сформовану особливу ментальність. Тому такі дії з боку А.Денікіна, що порушували гідність козаків та йшли всупереч їх вольовому світогляду, дуже негативно впливали на стосунки двох союзників.

Керування та контроль адміністрації в Кубанському краї вимагав багато уваги для забезпечення стабільного функціонування. А.Денікін розумів, що на реалізацію політики на такій території однієї людини йому буде недостатньо. 18 серпня 1919 року було ухвалено нові положення про Особливу раду. В цьому документі А.Денікін окреслив основні напрямки

⁸⁹ Іванис.В. «Бротьба Кубані за незалежність» . с. 82

⁹⁰ Карпенко С. В. Очерки истории белого движения на Юге России (1917-1920 гг.).с.48

діяльності цього органу влади й надав йому певні керівні функції⁹¹. Такий крок полегшував реалізацію економічної політики А.Денікіна на всіх підконтрольних ЗСПР територіях, у тому числі й на теренах Кубані. Також за наказом А.Денікіна (хотів врегулювати діяльність Особливої ради) призначено її головою К.Соколова⁹². Особлива нарада найчастіше розглядала справ, які не зачіпали політичних аспектів, а тому вона складалася з помічників начальників управлінь. В цілому ця рада являла собою дорадчий орган у різноманітних військових питаннях, однак могла також вирішувати цілий ряд соціальних та економічних проблем.

Також А.Денікін наполягав на розширенні уповноважень М.Алексєєва. Очільник білогвардійців вважав, що, давши більше повноважень М.Алексєєву, він дозволить Особливій раді розширити сфери свого впливу на економіку, інформаційний простір (пропаганду) та зовнішню торгівлю⁹³.

Проте залишалися нюанси, які були пов'язані із нерозумінням з боку козаків намірів А.Денікіна, через що вони не завжди хотіли коритися його наказам. Він був навіть змушений вдаватися до тиску на Кубанську Раду задля підтримки війська у бойовому стані. Виправданою метою таких радикальних дій очільник вважав відновлення колишньої Російської імперії і подолання сили більшовиків.

Можемо підкреслити, що для виконання цього завдання А.Денікін отримував підтримку від Антанти (особливо помітно це у надсиланнях великої кількості військової техніки).

«За порадою генерального штабу, починаючи з липня місяця 1919 року, Англія надавала йому (А.Денікіну) найбільшу допомогу, і не менше 250 тис. рушниць, 200 гармат, 30 танків і величезні запаси зброї і снарядів

⁹¹М.Глібчук « Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918-1920 рр.)». с.49

⁹² Там само. с.50

⁹³ М.Глібчук « Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918-1920 рр.)».с . 49-51

були послані через Дарданелли і Чорне море в Новоросійськ. Кілька сотень британських армійських офіцерів і добровольців в якості радників, інструкторів, зберігачів складів і навіть кілька авіаторів допомагали організації денікінських армій...»⁹⁴.

За іншим джерелом, що подає більш точну інформацію щодо підтримки А.Денікіна з боку Англії, можна навести такі цифри:

- Гармат: 200 шт.
- Кулеметів: 6 тис.
- Гвинтівки: 250 тис
- Патрони: 500 млн.
- Транспорт: 629 шт.
- Танки : 30 шт.⁹⁵

Антанта не лише визнала уряд А.Денікіна і надавала йому матеріальну допомогу в боротьбі проти червоноармійців, але й допомагала офіцерським складом. А.Денікін був також нагороджений «Знаком відваги рицаря командора ордена Бани», який йому вручив англійський генерал Хольман, що був направлений на допомогу А.Денікіну⁹⁶. Про це також йшла мова у спогадах У.Черчилля щодо ролі Антанти у протистоянні більшовизму, яка згадувалася вище.

Таким чином, військова сила А.Денікіна мала справді вражаючу підтримку від британців. Однак це не було самоціллю для Англії. Її підтримка мала на меті зупинити поширення більшовицької ідеології, що бачимо з наступної цитати:

⁹⁴ Из воспоминаний У. Черчилля о роли Антанты в организации интервенции против Советской России [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <http://doc20vek.ru/node/3983>

⁹⁵ L. Kopisto The British intervention in south Russia 1918-1920. 2011.С 106-107. [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <https://core.ac.uk/download/pdf/14920703.pdf>

⁹⁶ Лехович Д.В. Белые против красных. — М.: Воскресенье, 1992. [Електронний ресурс]: - Режим доступу:http://militera.lib.ru/bio/lehovich_dv/23.html

«Було б помилково думати, що протягом всього цього року ми боролися на фронтах за справу ворожих більшовикам росіян. Навпаки, російські білогвардійці билися за нашу справу. Але ця істина стане неприємно відчутною з того моменту, коли армія буде знищена і більшовики встановлять своє панування на всьому просторі неосяжної Російської імперії»⁹⁷.

Як бачимо, Англія вірила у те, що біле командування воює на її боці. Однак з великих обсягів ресурсів, що надавали британці А.Денікіну, можна зробити висновок, що Англія знала про реальне становище білогвардійського руху і наскільки йому була важлива підтримка ззовні. При цьому, потенційні можливості А.Денікіна таки були переоцінені. Як це видно зі спогадів У.Черчіля, британці надто пізно зрозуміли, що в білогвардійців було надто мало шансів протистояти більшовицьким силам. Можливо, ключовим фактором було те, що більшовицька пропаганда впливала на дестабілізацію Добровольчого війська, використовуючи різну агітацію для послаблення морального фону, що впливало на ефективності військ.

Загалом представники Антанти, зіграли досить важливу роль як союзники у боротьбі з більшовизмом для ЗСПР, але у медалі була також друга сторона. Англія також використовувала Добровольче військо для задоволення власних потреб. За надану техніку А.Денікін був змушений постачати Англії харчові ресурси, передусім – зернові культури. Це виснажувало сам край та викликало незадоволення у робітників і селян, незважаючи на намагання Дорадчої ради регулювати економічну ситуацію⁹⁸. Ми тут хочемо наголосити на тому, що напруженість стосунків виникла не тільки за рахунок викачування самих ресурсів, а через способи перевезення харчів. Всі ресурси йшли через залізницю, яка на той час перебувала у стані глибокого занепаду:

⁹⁷ Лехович Д.В. Белые против красных. — М.: Воскресенье, 1992. [Електронний ресурс]: - Режим доступу:<http://doc20vek.ru/node/3983>

⁹⁸ М.Глібщук « Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918-1920 рр.)»с. 115.

на вересень 1919 року з 778 поїздів лише 410 були справними⁹⁹. Керівництво ЗСПР непокоїлося станом залізниці, який ускладнював постачання ресурсів не тільки по території краю, а й на фронт. Для вирішення цієї проблеми було прийнято рішення відновити залізниці.

В результаті прийнятих рішень, було відновлено або побудовано заново значні частини залізничного полотна. Однак ці нові сполучення в основному працювали на потреби армії. Це пояснюється тим, що контроль над залізничними шляхами зосереджувалася в руках начальника військових сполучень А.Лукомського.¹⁰⁰ Реалізація поставлених завдань не була легкою через ряд причин. По-перше, тривала війна, під час якої було важко відновлювати залізниці. Другою причиною можна виділити партизанські загони більшовиків, які займалися знищенням шляхів постачання провіанту.¹⁰¹ Це все підсумовує О.Лукомський:

«У нас не було ні часу, ні можливості налагодити роботу транспорту як слід»¹⁰².

Також можна припустити, що суттєво впливала на становище залізниць в краї і спекуляція з вугіллям, якого на території Кубані не було. Закуп вугілля проводився з Грузії, яка мала власну сировинну базу. Проте з часом стали помітними напружені стосунки із Грузією, які в подальшому привели до закриття шляхів постачання грузинських товарів на Кубань¹⁰³. Це привело до того, що адміністрація, яка відповідала за постачання імпортої продукції на цивільні та військові потреби, намагалася замінити імпортоване

⁹⁹ М.Глібщук. Промислово - робітничка політика уряду А.денікіна. Електронний Електронний ресурс]: - Режим доступу:http://shron1.chtyvo.org.ua/Hlibischuk_Mykola/Promyslovo-robotnycha_polityka_uriadu_A_Denikina.pdf

¹⁰⁰ Лукомский А. С. Очерки из моей жизни. Воспоминания / А. С. Лукомский. - М.: Айрис-пресс, 2012. - 752 с. Временное положение о частных железных дорогах // Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России. с. 58-59.

¹⁰¹ М.Глібщук « Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918-1920 рр.)»с.125

¹⁰² Лукомский А.С. Очерки из моей жизни. Воспоминания / А. С. Лукомский. – М.: Айрис-пресс, 2012. с.752

¹⁰³ Денікін.А «Очерки Русской смуты». с.200.

вугілля на більш дешеве та менш якісне.¹⁰⁴ Такі дії адміністрації тільки ускладнили ситуацію на залізниці, а це викликало нову хвилю незадоволення з боку населення і кубанського проводу.

Через все, сказане вище, плани командування Добровольчої армії відновити залізницю та нормалізувати економічне становище в краї не були реалізовані. Це відобразилося не лише на боєздатності фронту, але й також негативно вплинуло на стосунки командування ЗСПР з представниками Кубанського проводу. Економічна нестабільність породжувала масові протести з боку селян. Вони не бажали обмінюватися товаром з представниками Півдня Росії, які не користувалися авторитетом серед кубанського населення через вищезгадані заходи. Вони також бачили нездатність керівництва Особливої наради, яка потерпала від корупції, вирішувати проблеми, які стосуються господарства.¹⁰⁵

Кубанський провід за такої складної ситуації розглядав план орієнтації на експорт, однак в силу умов союзу він не був здійсненим. Отже, реакція керівників Кубані була слабкою й вони більше поклалися на захист свого ринку через обмеження поставок структурами ЗСПР, що згодом стало ознакою «митної війни».

Якщо ж поглянути на ситуацію очима самого А.Денікіна, може здатися, що максимальне вивезення кубанського продовольства найбільше підходило для нарощування військового потенціалу ЗСПР, але й також для налагодження відносин з Англією. Роль Антанти у співпраці з А.Денікіним лише грала на руку самому А.Денікіну, адже це дозволяло йому розпоряджатися земельними ресурсами краю, що в обставинах громадянської війни сприймалося за вимушені і через те – цілком виправдані кроки.

¹⁰⁴ Карпенко С. В. Первые шаги правительства генерала А.И. Деникина по регулированию внешней торговли (август 1918 – апрель 1919 г.) / С. В. Карпенко // Вестник РГГУ. – 2009. – № 17. – с. 84–98

¹⁰⁵ С.Карпенко «Экономический кризис и коррупция». из истории тылу белых армий Вивдня России (1918 – 1920 гг.). с. 5

Проте негативне ставлення до уряду А.Денікіна та постійне обмеження повноважень Кубанської Ради викликало стихійне невдоволення, що в подальшому лише загострювалось. На тлі подій, які розгорталися на фронтах, відносини з кубанським урядом все більше і більше нагадували протистояння ворогуючих сторін. Не бажаючи йти на поступки, А.Денікін розуміє, що подальші суперечки з кубанським урядом не дадуть результатів і лише зашкодять боротьбі з більшовиками. А.Денікін приймає рішення ослабити Кубанську Раду, що дозволить йому продовжити боротьбу на фронті. Таким чином союз між А.Денікіним та Кубанським урядом досягнув критичної межі.

2.3 Розгром Кубанської Ради та її реванш

Першою точкою зіткнення у стосунках Кубанського проводу та білогвардійців став момент, коли А.Денікін довідався, що кубанці відправили делегацію, на чолі з Л.Бичем, на Паризьку конференцію. Делегація не лише діяла без відома керівництва ЗСПР, але і намагалася зробити Кубань членом «Ліги націй». Результатом «самодіяльності» делегатів кубанського проводу став також не санкціонований білогвардійцями «договір дружби» з Горською республікою. Це державне утворення було найменшим на Північному Кавказі, території якого, хоч і не мали сталих кордонів, були географічно близькі до кубанських¹⁰⁶. Головною ціллю цього договору було те, що він свідчив про взаємну суверенність двох республік. Однак він мав у собі багато нюансів: для початку згадаємо, що делегація на чолі з Л.Бичем не отримувала подібних доручень від Кубанської Ради. Основною метою делегації було «інформувати і інформуватися»¹⁰⁷. Особливої уваги у цьому договорі вартує четвертий пункт, який свідчить про військову співпрацю між союзниками у разі потреби.

¹⁰⁶ Іванис.В. «Бротьба Кубані за незалежність». с. 90

¹⁰⁷ Там само. с. 91-92

Наступним нюансом цього договору є те, що Кубань не мала спільних кордонів із Горською республікою до укладання угоди. Це б мало означати, що географічно кордон між союзниками мав пролягати через землі Терського козацтва, що викликало б обурення серед його представників та самих жителів Тереку. Та й новий союзник кубанського проводу вів партизанську боротьбу проти Добровольчої армії на Кавказі, що взагалі не вписувалося у контекст співпраці ЗСПР і Кубанського Краю. Можна припустити, що Кубань шукала союзників для протистояння із ЗСПР. В силу цих всіх умов рішення А.Денікіна про розгром Кубанської Ради було очевидним, і саме через це відбулися наступні події осені 1919 року.

Натомість, варто взяти до увагу й іншу теорію щодо причин кубансько-горського договору, розвинену російським дослідником С.Карпенком. Він вважав, що «Договір дружби» це привід, який використав А.Денікін у контексті економічної блокади¹⁰⁸.

Зі свого боку, зростання незадоволення в краї викликало реакцію у Законодавчої Ради, яка підняла питання про зміну Отамана, так як А.Філімонов, не зважаючи на економічні проблеми на Кубані, не переставав співпрацювати з керівництвом ЗСПР. Однак для цього необхідно було зібрати Крайову Раду. Довідавшись про такі настрої, отаман А.Філімонов скликав її без Голови уряду П.Сушкова, який був ставлеником А.Денікіна, що викликало незадоволення: такі дії були сприйняті як відмова надалі співпрацювати з Добровольчою армією¹⁰⁹. 24 жовтня відбулося засідання Крайової Ради, яке присвячувалося пам'яті М.Рябовола. На ньому Голову Ради вирішили більше не вибирати.

¹⁰⁸ Карпенко С. В. Очерки истории Белого движения на юге России (1917-1920 гг.). Второй изд, испр. / С. В. Карпенко. . М.: Ипполитова, 2003 .. 352 с. М.Глібчук « Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918-1920 рр.)». с. 95-102.

¹⁰⁹ Іванис.В. «Бротьба Кубані за незалежність» с. 94

На наступний день проходили вибори до президії, в яких кандидатами на посаду заступника голови Кубанської ради виступали П.Сушков і П.Макаренко. Більша частина Ради обрала П.Макаренка¹¹⁰.

Це легко можна зрозуміти, враховуючи тогочасні настрої Кубанського Проводу: П.Сушков був прихильником поглядів А.Денікіна, а П.Макаренко критикував політику білогвардійців, що стало причиною його обрання на посаду керівника попри висловлювання в бік кубанського офіцера. Також прослідковується емоційність цих виборів, так як керівник обирався всупереч А.Денікіну. У той самий час стало відомо про наказ А.Денікіна, у якому головнокомандувач збройних сил став підозрювати, що дії з боку делегації Кубанського Краю на чолі з Л.Бичем загрожували союзу, що давали підстави А.Денікіну звинувачувати делегатів у зраді й вимагати негайно віддати їх під воєнно-польовий суд¹¹¹. Приводом до таких дій з боку А.Денікіна був згаданий нами раніше «мирний договір» з Горською республікою, кордон з якою мав проходити по території Тереку. Розуміючи, що такі дії з боку Кубанської Ради загрожують боєздатності військ, А.Денікін використовує цей союзницький договір як виправдання дій, спрямованих на послаблення Кубанської Ради.

Отже, дана подія на мою думку, мала в своїй основі більш політичний контекст ніж економічний, якого притримувався Російський історик С.Карпенко. Це можна пояснити тим, що звістка про союз Кубані з Горською республікою була для командування Добровольчої армії тривожним сигналом. Він свідчив, що вплив на провід Кубані з боку ЗСПР послабшав, а тому ресурсами Кубані буде складніше розпоряджатися. Тому, для відновлення впливу на кубанський провід А.Денікін реагує не зразу, а шукає приводу для того, щоб його ослабити та підпорядкувати собі. Очільник

¹¹⁰ Скобцов. Д. «Три года революции и гражданской войны на Кубани. с. 104

¹¹¹ Скобцов. Д. «Три года революции и гражданской войны на Кубани.С 107; Крамола на Кубани Глава 4. Мемуари. Деникин.А. 25 октября 1919 года. Нр 016729. [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <http://xxl3.ru/belie/vrange11/04.html>

білогвардійців вирішує виступити як охоронець кордонів Тереку і обґрунтувати цим конфронтацію; якби причина полягала лише у ресурсах Кубані, то А.Денікін відреагував на договір Кубанського Краю і Гірської республіки без зволікань.

Для реалізації свого задуму А.Денікін призначив генерала П.Врангеля і В.Покровського. В свою чергу, П.Врангель надсилає листа О.Лукомському, де пише наступне:

«У зв'язку з наміченим на 24 жовтня скликанням кубанської Крайової Ради, групою членів Ради, які усвідомлюють необхідність створення на Кубані твердої влади, запропоновано внести на затвердження Крайової Ради проект змін існуючої нині конституції. Сутність цього проекту вже обговорювалася мною з Костянтином Миколайовичем Соколовим, коли я був в Ростові 9-го жовтня. Ні в якому разі не посягаючи на широку автономію краю, проект цей має на меті надання виборному отаману дійсної сильної влади, роблячи його, в той же час, відповідальним перед головним господарем краю - Крайовою Радою...»

Тут ми бачимо коментування П. Врангеля скликання Крайової ради, що показує нестабільне становище у верхівці Кубанського Караю, що може вкрай негативно відбитися не тільки на становище в краї, але й також дозволить просунути прихильників ЗСПР. Важливо звернути увагу також на продовження телеграми цього генерала:

«На закінчення прошу розпоряджень для генерала Тихменєва про заготівлю потрібного числа ешелонів для перекидання на першу мою вимогу на ст. Пашковську одного полку кінноти з однією батареєю. Друге прохання - забезпечити зв'язок штабу армії з військовими, встановити терміново апарат Юза в Катеринодар. Висновок Ваш щодо порушених тут

питань прошу вручити подавцю цьому, полковнику Артіфексову, що повертатиметься в Царицин.»¹¹²

У цій частині, вже показано рішучість проводу ЗСПР обмежити вповноваження кубанського проводу. Також можна припустити, що ці обмеження дозволять А.Денікіну отримати контроль на ресурсами краю, назначивши на керівні посади лояльних до нього людей.

Даний документ являє собою план дій в якому йде детальний опис дій та ресурсів, які необхідні для успішного виконання цього завдання. Можна припустити, що А.Денікін розумів, що провід Кубані може чинити опір, залучивши Катеринодарські частини, які у разі збройної сутички могли мобілізуватися для захисту керівництва Кубані.

В той же час сам уряд опинився в досить скрутному становищі через провокацію А.Денікіна і протести серед населення краю¹¹³. Для того, щоб владнати ситуацію, яку спричинили кроки делегації Л.Бича, Отаман О. Філімонов за участі членів Кубанського уряду склав листа А.Денікіну, в якому намагався пояснити ситуацію й уникнути катастрофи. Зокрема, було підкреслено, що уряд не давав ніяких вказівок на укладання договорів¹¹⁴.

Вони наголошували, що делегація виконувала лише роль представників, і їхні дії будуть розглядатися на засіданнях Крайової Ради. У всякому разі, ці особи були дипломатичними представниками Кубані, тому в разі виявлення факту перевищення своїх уповноважень вони мали б підлягати суду тільки Кубанської Краєвої Ради. Кубанський Отаман попереджував, що будь-які спонтанні дії ЗСПР можуть негативно вплинути на настрої як народу, та і солдат на фронті¹¹⁵.

¹¹² Врангель П.Н. Записки. Крамола на Кубані Глава 4. Мемуари. [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <http://xx13.ru/belie/vrangel1/04.html>

¹¹³ Білий.Д « Українці Кубані в 1792- 1921роках. Еволюція соціальних ідентичностей».с.403.

¹¹⁴ Скобцов. Д. « Три года революции и гражданской войны на Кубани.с. 109

¹¹⁵ Іванис.В. «Бротьба Кубані за незалежність». с. 96.

Це звернення А.Денікін сприйняв, як особисту образу та удар по своєму авторитету. Він вирішив діяти рішуче, залучивши В.Покровського в Катеринодарі, та викликавши генерала Врангеля, який був командиром частин Кавказької армії. В.Покровський заявляв, що у разі видачі представників делегації, їм нічого не загрожуватиме.¹¹⁶

Дехто з лідерів Кубані повірив цим обіцянкам, одним з них став і член делегації священик О.Калабухов, який намагався знайти компроміс з керівництвом ЗСПР. Але такі надії були помилковими. 7 листопада священик О.Калабухов був повішаний біля могили М.Рябовола із прикріпленою табличкою «За зраду Росії та Козацтва»¹¹⁷.

Наступних членів кубанського проводу не стали знищувати, а тільки депортували за кордон. Треба відзначити, що цей розгром привів до ряду протестів, одним із яких був виступ на Тамані 17 листопада 1919 року¹¹⁸. В подальшому розпочалося повномасштабне й досить гостре протистояння козаків та проводу ЗСПР.

Таким чином, А.Денікін використав несанкціонований договір Кубанської Ради з Горською республікою для того, щоб не тільки звести вплив Кубанської Ради до мінімуму, але й закріпити свою домінуючу позицію та послабити союзника заради можливості і надалі вести боротьбу проти більшовиків. Проте результатами таких дій стало масове незадоволення серед населення та протести козаків на фронтах, що вкрай негативно вплинуло на боєздатність усіх військ на фронтах. Козаки просто перестали виконувати накази свого командування і направилися на потягах до Катеринодара аргументуючи це тим, що вони йдуть рятувати Кубань від

¹¹⁶ Скобцов. Д. « Три года революции и гражданской войны на Кубани.с. 111

¹¹⁷ Там само. с . 112, Іванис.В. «Бротьба Кубані за незалежність».с. 96.

¹¹⁸ Білий.Д « Українці Кубані в 1792- 1921роках. Еволюція соціальних ідентичностей».с.403.

вождів. Про втечу козаків з поля бою П.Врангель повідомив А.Денікіна, про те, що основна частина дивізій не боєздатна¹¹⁹.

В придачу на підтримку Кубанської ради створювалися козацькі загони, які нападали на загони білогвардійців. Під час цих подій Кубанський провід розуміючи тяжкість свого становища розуміє, що компромісів з А.Денікіним бути не може. Таким чином це стало причиною обрання нового військового отамана, яким на той час був О.Філімонов. Діяльність якого, не викликала підтримки серед членів кураєвої ради.¹²⁰ Це можна пояснити намагання О. Філімонова вирішити ситуацію шляхом переговорів, та вічний пошук компромісу, що не пішло на користь його репутації. В процесі обрання нового військового отамана 9 листопада заступником голови Кубанської ради стає Д.Скобцов.¹²¹ Наступного дня попри сподівання О.Філімонова утриматися на посаді, йому це не вдається, через вище згадані причини. Саме в такому стані і застав козацькі війська новий отаман Н.Успенський, якого рада обрала в листопаді 1919 року. Його кандидатура була обрана, на наш погляд з декількох причин.

Основною причиною, для його обрання слугували його політичні погляди, які розділяли члени Кубанського проводу. Ще однією важливою причиною було те, що на цю посаду претендував Д. Покровський, який був прихильником А.Денікіна і результати діяльності якого були пагубними для Кубані.¹²² Обраний отаман мав наміри скликати новий уряд. Для цього Н.Успенський назначає П.Сушкова головою уряду, якому доручалося набір.¹²³

Голова Кубанського уряду П. Сушков та голова Кубанської ради Д. Скобцов сподівалися на тлі подій об'єднати Дон, Кубань і Терек.

¹¹⁹ Іванис.В. «Бротьба Кубані за незалежність». с. 100

¹²⁰ Там само.с.98

¹²¹ Скобцов. Д. « Три года революции и гражданской войны на Кубани.с .114

¹²² Скобцов. Д. « Три года революции и гражданской войны на Кубани.с. 112. [Електронний ресурс]: - Режим доступу: http://loveead.ec/read_book.php?id=69856&p=114

¹²³ ¹²³ Іванис.В. «Бротьба Кубані за незалежність». с. 99

Проте розуміючи, що нестабільна ситуація в краї викличе за собою реакцію від А.Денікіна, який на думку В.Іваниса «Політично самозакоханий і сліпий А.Денікін та його співробітники ще були певні, що вони на Кубані популярні..»¹²⁴. Тому для керівників Кубанського уряду, та ради, було цілком очевидним той факт, що командування ЗСПР буде намагатися відновити порядок в краї. Таким чином було прийнято рішення запропонувати керівникам Дону та Тереку організувати «особливі збори» в Новоросійську.

Залишки Кубанського проводу вчинили спробу повернути собі владу на Кубані, в грудні 1919 року, за рахунок створення Кубанського війська. Проте діяльність ради не мала великих успіхів це прослідковується у зверненні В.Іваниса, який закликав людей об'єднатися для та відновити вплив Кубанського проводу, проте це не мало жодного успіху. В результаті чого А.Денікін підтримав створення Кубанської армії і назначив командувачем свого прихильника генерала С. Улагая.¹²⁵

Однак встановити нову Кубанську республіку у даній ситуації не виявилось можливим, так як ще в листопаді 1919 року кубанським отаманом замість О.Філімонова було обрано генерала М.Успенського, який невдовзі помер від тифу.¹²⁶

В кінці грудня голова уряду П.Сушков скликав Краєву раду, через смерть генерала М.Успенського, який був отаманом Кубанського Краю. Під час проведення зборів розгорілася дискусія, щодо кандидатів, в результаті дискусій було висунуто наступних кандидатів: генерал В.Ткачорв, М.Букретов. Більшість голосів отримав останній із кандидатів.

Наступного дня, було обрано нового голову Кубанського уряду В.Іваниса, після чого він отримав завдання створити новий уряд, який утворювався підчас прибуття козаків з фронтів, який був затвердженим вже четвертого

¹²⁴ Іванис.В. «Бротьба Кубані за незалежність». с. 101

¹²⁵ Там само.с.104.

¹²⁶ Білий.Д « Українці Кубані в 1792- 1921роках. Еволюція соціальних ідентичностей».с.406-407

січня¹²⁷. Проте діяльність уряду припала на доволі скрутний час, так як на Кубань поверталися залишки військ, які тікали від наступаючих більшовиків. Можна припустити, що через ці обставини, а саме загроза перед більшовиками, вимусила отамана М. Букрєтова пробувати йти на переговори з проводом ЗСПР на чолі з А. Денікіним, але ці кроки були короткочасні.¹²⁸

Таким чином кубанський провід повернув собі вплив на Кубані, тим самим зробивши «реванш» за розгром Кубанської Ради. Однак, намагаючись поправити ситуацію в краї, Кубанський провід здійснив спробу створити кубанську армію, для боротьби проти більшовиків, проте новостворене військо було мало чисельним, а також не мало змоги дістати належного озброєння та інших припасів. Це дозволило більшовикам успішно наступати по Кубані взимку-весною 1920 р. Частина кубанських військ почала вести партизанську боротьбу проти більшовиків, які перекинули значні сили для боротьби з ними на всій території Кубані¹²⁹.

В кінці розділу треба зробити короткий підсумок. Союз білогвардійців із кубанцями був приречений передусім через те, що кожна із сторін намагалася отримати з нього лише власну вигоду. Не врахувавши, або не надавши вагомому значення розбіжностям у світоглядах, і відкладаючи цю проблему й надалі, очільник білогвардійців вперто не йшов назустріч у питаннях, що піднімалися Кубанською Радою. А. Денікін у боротьбі проти більшовиків, за підтримки Антанти, мав на меті хіба використати ресурси Кубані. В результаті економічного тиску, обмеження Кубанського Краю в економічній та військовій політиці, та постійного напруження у стосунках між Добровольчою армією та Кубанською Радою, наростав спротив як очільників уряду, так і рядових козаків. До того ж, білогвардійці зовсім не сприймали бажання волелюбного козацтва мати автономну республіку, тому козаки і розпочали пошуки більш надійного союзника. Натомість А. Денікін

¹²⁷ Іванис.В. «Бротьба Кубані за незалежність» с. 102

¹²⁸ Там само. с. 102- 103

¹²⁹ Білий.Д « Українці Кубані в 1792- 1921роках. Еволюція соціальних ідентичностей».с.434 -435

вважав, що основною метою цієї боротьби є перемога над більшовизмом та відновлення імперії в колишніх межах.

Висновки

Під час роботи над даним дослідженням було проаналізовано різні аспекти взаємодій між Кубанською Радою та Збройними Силами Півдня Росії протягом 1919 року. Внаслідок революції 1917 р. Кубанське козацтво, що домінувало на Кубані, отримало шанс на утворення власної держави й на 1919 р. вдалося створити Кубанський Край, який через обставини збройної боротьби з Радянською Росією опинився під домінуючим впливом проводу ЗСПР. Стосунки між проводом Кубані та ЗСПР мали ознаки союзу і розвивалися від співпраці – до конфронтації.

Наявність спільного ворога став основною причиною для союзу, але союзники сприймали його як засіб для особистої вигоди. Проаналізувавши спогади діячів Кубанського Краю, ми можемо побачити, що кубанський провід сприймав білогвардійців, як засіб захисту від більшовиків. Білогвардійці вважали пріоритетом можливість поповнити свої ряди досвідченими козаками. На час становлення цього союзу, він здавався вигідним для обох сторін. З подальшим просуванням союзницьких військ у боротьбі проти спільного ворога, між ними все частіше починають виникати камені спотикання. Проте, в силу бойових дій на фронтах, ці проблеми не вирішувалися, або ігнорувалися, що в майбутньому стане основою для подальших подій.

Протягом всього періоду співпраці ми можемо бачити, що кожна із сторін притримувалася особистого погляду стосовно подальшої долі Кубанського Краю. Кубанський провід намагався налагодити політичних стосунків з іншими новоствореними республіками в тому числі й Україною та створити власне кубанське військо.

Тенденції напруження починають чіткіше проявлятися в 1919 році, в період, коли Збройні Сили Півдня Росії почали досягати значних успіхів у

боротьбі проти Червоної армії. Для того, щоб і надалі успішно протидіяти Червоній армії необхідна велика кількість ресурсу, як людського так і матеріального та харчового. На думку головнокомандувача Збройних Сил Півдня Росії А.Денікіна, Кубань мала багато ресурсу, який необхідний для боротьби з більшовизмом.

Тому одним із причин для визрівання конфлікту був економічний чинник. Проблема була в тому, що А.Денікін неефективно використовував ресурси Кубанського Краю та застосовував невдалий підбір представників контролю в регіонах, які склалися з колишньої російської еліти. Ці люди не виконували поставлених завдань, натомість зловживали власним становищем, поширюючи бюрократію та корупцію. Окрім того, на економічний розвиток краю негативно впливали «вугільні махінації». Це все також підсилювалося постійним експортом товарів на фронт, для боротьби з більшовиками, що негативно впливало на економічне благополуччя краю. Протидія кубанського уряду викачуванню їх ресурсів призвела до «митних війн». Додамо також той факт, що ускладнювала ситуацію пропагандистська діяльність більшовиків, на противагу якій також створюватися відділи пропаганди, завданнями яких було критикувати більшовизм та налаштовувати Кубанський Край до підтримки ЗСПР. Проте населення краю було важко переконати, враховуючи економічні невдачі вказані раніше. Економічні проблеми суттєво впливали на ріст політичної конфронтації. Не останню роль у цьому відігравав і фактор Антанти, бо за надіслане військово-устаткування провід ЗСПР мав надсилати кубанське продовольство.

Одним із каталізаторів протистояння стало відкидання А.Денікіним пропозиції кубанського проводу щодо створення Кубанської армії. А.Денікін розумів загрозу отримання опозиційними силами Кубанської Ради власних Збройних Сил. Тоді співвідношення впливів буде на користь Кубанського Краю, а тому викачувати людські і матеріальні ресурси буде значно важче.

У контексті політичного ослаблення Кубані треба розглядати й вбивство Голови Кубанської Ради М.Рябовола. Реакція на такі дії з боку А.Денікіна викликала сильне обурення з боку проводу Кубані. Проте зауважимо, що ця подія не привела до миттєвої конфронтації між союзниками, а стала причиною для подальшого загострення відносин восени 1919 р.

В умовах наростання протистояння лідери Кубані шукали нових союзників. Для цього було створено спеціальну делегацію очолювану Л.Бичем для участі у конференції в Парижі. Під час конференції кубанська делегація змогла залучитися підтримкою ряд новостворених республік, серед яких була і Українська Народна Республіка. Проте основним досягненням делегації став «договір про мир» з Горською республікою на умовах військового та політичного союзу, який відіграє значну роль в подальшому. Такі дії з боку кубанського проводу не залишилися непоміченими. Командування ЗСПР розуміло, що подібна діяльність лідерів Кубані загрожує боротьбі з більшовизмом.

В результаті цього розпочинаються арешти членів делегації та відкритий тиск на Кубанську Раду. В ході затримань членів делегації було вбито одного із представників делегації священник О.Калабухова. Саме смерть О.Калабухова і знаменувала пік конфронтації між ЗСПР та проводом Кубанської Ради. В результаті чого, це викликало масове дезертирство серед козаків, які воювали у складі ЗСПР і які склали основну частину цих військ. Це привело до втрати військами ЗСПР переваги на фронті, що дало можливість більшовиками почати переможний наступ по всіх фронтах.

Конфронтація завершилася в 1919 р. реваншем самостійницької більшості Краєвої Ради, але реалізувати його наслідки вже не було часу в умовах суцільних поразок ЗСПР.

Тому підсумовуючи можна сказати, що через відсутність бажання А.Денікіна йти на компроміс з кубанським проводом почалося загострення відносин між ними, які постійно ускладнювалися через політичні, економічні та військові питання. Виявилася тенденція не сприйняття бажань політичного керівництва Кубані на самодостатню діяльність в межах Кубанського Краю, а це свідчило про постійне намагання отримати політичну перевагу над козацьким союзником. Наслідком цього стало протистояння, яке ослабило обидві сторони і стало корисним для більшовиків.

Список Джерел та Літератури

Джерела:

1. Воззвание агитационной комиссии Военно-революционного комитета 3 ноября 1917 года [Электронный ресурс]: - Режим доступа: [//doc20vek.ru/node/744](http://doc20vek.ru/node/744)
2. Врангель П.Н. Записки. Крамола на Кубани Глава 4. Мемуари. [Электронный ресурс]: - Режим доступа: <http://xx13.ru/belie/vrangel1/04.html>
3. Деникин А.И. Очерки русской смуты. — Париж, 1921. [Электронный ресурс]: - Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/5_08.html
4. Ф.И. Елисеев. «Последние бои на Кубани. Капитуляция Кубанской армии».[Электронный ресурс]: - Режим доступа: <http://library.kazachiy-hutor.ru/uploads/2016/04/F.I.-Eliseev-Poslednie-boi-na-Kubani.-Kapitulyaciya-Kubanskoj-armii.pdf>
5. Іванис В. «Боротьба Кубані за незалежність» / В. Іванис. – Мюнхен, 1968.с 137.
6. Іванис В. Стежками життя. Т 2. [Электронный ресурс]: - Режим доступа: http://shron1.chtyvo.org.ua/Ivanys_Vasyl/Stephkyamy_zhyttia_Knyha_II.pdf
7. Краснов П.Н. Всевеликое Войско Донское // АРР, т.5. — Берлин, 1922.
8. Лукомский А. С. Очерки из моей жизни. Воспоминания / А. С. Лукомский. - М.: Айрис-пресс, 2012[Электронный ресурс]: - Режим доступа: <http://regiment.ru/Lib/B/20/1.htm>
9. Обращение Совета Народных Комиссаров ко всему трудовому казачеству 9 декабря 1917 г. [Электронный ресурс]: - Режим доступа: [//www.doc20vek.ru/node/4117](http://www.doc20vek.ru/node/4117)

10. Скобцов Д. Е. «Три года революции и гражданской войны на Кубани.» - Париж, 196[2]. [Электронный ресурс]: - Режим доступа: http://loveread.ec/read_book.php?id=69856&p=1
11. Филимонов А.П. Кубанцы (1917–1918 гг.) // Берлин: «Белое дело», 1927. [Электронный ресурс]: - Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru/library/revolt/filia001.htm>
12. Шкуро А. Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана. — М.: АСТ: Транзиткнига, 2004 [Электронный ресурс]: - Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/shkuro_ag/index.html
13. Обращение Совета Народных Комиссаров ко всему трудовому казачеству 9 декабря 1917 г. [Электронный ресурс]: - Режим доступа: <http://www.doc20vek.ru/node/4117>
14. Из воспоминаний У. Черчилля о роли Антанты в организации интервенции против Советской России [Электронный ресурс]: - Режим доступа: <http://doc20vek.ru/node/3983>
15. Kopisto. L The British Intervention in south Russia 1918-1920 Cover illustration: British Mark V tank 'General Drozdovskii' of the Volunteer Army, South Russia August 1919 [Электронный ресурс]: - Режим доступа: <https://core.ac.uk/download/pdf/14920703.pdf>

ЛІТЕРАТУРА

16. Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей // Донецьк: Східний видавничий дім, 2009, 544 с.
17. Білий Д. Д. Україна і Кубань в 1917-1921 роках. Шлях спільної боротьби . [Электронный ресурс]: - Режим доступа: <http://www.spas.net.ua/index.php/library/article/257>
18. Бурдун, В. Н. «Кубанское казачество в Белом движении на Юге России, 1917-1920 гг. : История, проблемы, уроки». [Электронный ресурс]: - Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/kubanskoe->

kazachestvo-v-belom-dvizhenii-na-yuge-rossii-1917-1920-gg-istoriya-problemy-uroki

19. Глібіщук. М. Соціально-економічна політика уряду А. Денікіна (1918-1920 рр.). Чернівці. 2016 р. С. 228.
20. Глібіщук. М. Особливості пропагандистської діяльності уряду А. Денікіна у 1918-1920 роках [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/239830.pdf>
21. Глібіщук. М. Промислово-робітнича політика уряду А. Денікіна. [Електронний ресурс]: - Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Hlibischuk_Mykola/Promyslovo-robitnycha_polityka_uriadu_A_Denikina.pdf
22. Венков А.В. (ред.) История донского казачества . – Ростов на Дону, ЮФУ, 2008. – 464 с. [Електронний ресурс]: - Режим доступу: [http://russiahistory.ru/download/library/student/Вузовские_учебники/Венков%20А.В.%20\(ред.\)%20История%20донского%20казачества.pdf](http://russiahistory.ru/download/library/student/Вузовские_учебники/Венков%20А.В.%20(ред.)%20История%20донского%20казачества.pdf)
23. Дерябин А. И. Крестный путь казака Андрея Шкуро. Шкуро А. Г. Гражданская война в России: Записки белого партизана / А. Г. Шкуро. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. — 540 с. [Електронний ресурс]: - Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/shkuro_ag/pre.html
24. Задунайський, В. В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ - на початку ХХІ ст. - Донецьк : Норд-Пресс, 2006. - 322, [11] с. : фотогр. - ISBN 966-380-126-3
25. Задунайський В. Особливості діяльності лідерів Кубані під час революційних зрушень 1917-1920-х рр. (На прикладі Василя Іваниса та Андрія Шкуро) - Історико-політичні студії. Збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». – Київ: ДВНЗ Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 2016. – № 1 (6). – С. 38-47.
26. Задунайський В. Незвична військова служба Кубанських козаків кінця ХІХ – початку ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ КОЗАКА ЗАХАРА ЛОГВИНОВИЧА НІЖИНЦЯ) - Наукові праці історичного факультету

- Запорізького національного університету / Гол. ред. Ф.Г.Турченко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – Вип. 46. – С. 83-86.
- 27.Задунайський В. Військова організація та бойові дії Донських і Українських Кубанських козаків під час революції 1917-1921.- Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2008. – № 3-4. – С.46-52.
- 28.История гражданской войны в СССР: в 5 томах. —Т. 3. Упрочение советской власти. Начало иностранной военной интервенции и гражданской войны. (Ноябрь 1917 г. — март 1919 г.) / Ред. комиссия тома: Найда С. Ф., Обичкин Г. Д., Петров Ю. П., Стручков А. А., Шатагин Н. И. — Москва: Государственное издательство политической литературы, 1958. 678 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/h/hcw/index.html>
- 29.Карпенко С. В. Очерки истории белого движения на Юге России (1917–1920 гг.) / С. В. Карпенко. — Москва: Изд-во Ипполитова, 2006.– 456 с.
30. Карпенко С. В. Гражданская война в России, 1917 – 1922: Очерки экономической и политической истории / Сост. и отв. ред. С.В. Карпенко. М.: Издательство Ипполитова, 2011. 358 с.
- 31.Карпенко С. В. Первые шаги правительства генерала А.И. Деникина по регулированию внешней торговли (август 1918 – апрель 1919 г.) / С. В. Карпенко // Вестник РГГУ. – 2009. – № 17. [Электронный ресурс]: - Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/pervye-shagi-pravitelstva-general-a-i-denikina-po-regulirovaniyu-vneshney-torgovli-avgust-1918-aprel-1919-g-1>
- 32.Карпенко С. В. Из Истории Государственной монополизации внешней торговли в России. Опыт Правительства Генерала А.Деникина (1919-1920 гг.) [Электронный ресурс]: - Режим доступа: http://www.economicarggu.ru/2011_1/karpenko.pdf
33. Карпенко С. В. «Крамолы Кубани»: Экономика и политика (1919г.). [Электронный ресурс]: - Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/kramola-na-kubani-ekonomika-i-politika-1919-g>
- 34.Коляструк О. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. . [Электронный ресурс]: - Режим доступа: <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2008/2/13.pdf>

35. Лехович Д.В. Белые против красных. — М.: Воскресенье, 1992 [Электронный ресурс]: - Режим доступа: http://militera.lib.ru/bio/lehovich_dv/23.html
36. Р. Коваль. Нариси з історії Кубані . [Электронный ресурс]: - Режим доступа: https://chornoshlychnyk.io.ua/s70676/narisi_z_istorie_kubani
37. Польовий Р. Кубанська Україна / Р. Польовий ; упоряд. Р. Коваль. — Київ: Діокор, 2002. — 138 с. — ISBN 966-96038-5-4.
38. Павлишин. О «3 документів дипломатії Української Народної Республіки 1920–1921 рр.: Договір між УНР і Кубанським Краєм та ідея Союзу Причорноморських Держав». [Электронный ресурс]: - Режим доступа: http://history.org.ua/JournALL/revol/revol_2013_9/20.pdf
39. Ратушняк О. В. Политические искания Донского и Кубанского казачества в годы Гражданской войны в России (1918-1920 гг.) / О. В. Ратушняк // Казачество России в Белом движении. Белая Гвардия. Альманах № 8. — Москва,
40. Савченко В. А. Двенадцать войн за Украину. — Харьков: Фолио, 2006. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/index.html
41. Шамбаров В.Е. Белогвардейщина. — Москва.: ЭКСМО-Пресс, 2002 [Электронный ресурс]. — доступно: <http://militera.lib.ru/research/shambarov1/index.html>